

Незабаром після цілопалення "Тїни Наполеона" з галасом з'явилися на світ "Мертвья души". "Бібліотека для чтенія", а разом з нею й статечні, добромисні люди вилаяли книжку й автора, назвавши книжку брудною й аморальною, а автора "сіятеlem плевел" на ниві виховання благородної молоді. Та не зважаючи на перестороги охоронителів моральности й охоронительниць російського слова, "Мертвья души" швидше від птахів небесних розлетілися по широкому царству російському. Прилетіло кілька примірників і до стародавнього Києва і, звичайно, дебютували вони в університеті. Інспектор з незадоволенням і навіть з острахом помітив, що студенти збираються гуртками і щось читають, аж регочуть. Спочатку він подумав: "напевне якийсь каналія скомпонував на мене пашквіль", але коли спостеріг, що студенти читають дрюковану книжку, то йому полегшало на серці. А що він мало стежив за розвитком російської літератури, а до того ж не належав до банди охоронителів моральности, то, дізнавшись, що книжка зветься "Мертвья души", і, мабуть, "страшна", махнув рукою й сказав: "хай собі читають, аби не пиячили та не ходили на Хрещатик шибки вибивати". Саватій спочатку уважно прослухав "Мертвья души", потім з великою увагою прочитав, а коли прочитав, то йому страх як захотілося за всяку ціну придбати собі цю книжку, щоб підчас вакацій читати вголос на хуторі. Витрусивши останні крихти та позичивши з півтора карбованця, пішов він до "Конторы застрахованія жизни", вона ж і книгарня. Приходить, питає "Мертвяхъ душъ", а книгар і очі вирячив: йому здалося, що відвідувач питає за ті мертві души, що застрахували були своє земне буття в його конторі, і він, відповідаючи покупцеві, сказав, що тільки дві й єсть.

— Будь ласка, дайте мені один примірник, — сказав Саватій.

Книгар знову остовпів. Саватій додав:

— Ви мене не так розумієте. Чи маєте ви вже книжку за назвою: "Мертвья души", твір М. Гоголя?

— Ні, ще й оголошення такого не читали, — відповідають йому.

— Значить, нема надії й хоч колись мати її від вас, — сказав Саватій і вийшов на вулицю. Він хотів був піти до Глюксберга, та згадав, що там російських книжок не продають. Тоді зайшов він на хвилинку додому, написав братові листа, вклав у нього гроші й заніс на пошту. Бідоласі й на думку не спала "Тїнь великого Наполеона"!

За місяць дістав він із поштової контори повістку, що на його імя прийшла посилка на 6 карбованців сріблом. Зрадівши, біжить він до інспектора, звідти просто на пошту й питає за посилку. Йому подають; помацав — щось мяке. "Вона", — вимовив він і вийшов на вулицю. На вулиці розрізав мотузку цизориком, розпорів церату, розгорнув і з жахом прочитав: "Никласъ — Медвѣжья Лапа". Бідоласі аж в очах потемніло, і напіврозпакована посилка випала з рук. Постоявши хвилинку, пішов він смутний, сам не знаючи куди. А посилка так і зосталася на вулиці, аж поки не підняв її якийсь старець; оглянувши її уважно, він попростував до шинку, і шинкареві пощастило за шкалик придбати безцінний твір. Як людина письменна й допитлива, шинкар і тепер коротає любе дозвілля [з тією книжкою], а іноді то й уголос читає своїм запізнілим гостям. В посилці листа не було, а тільки записка пренаївного змісту: "Мертвья души" заборонені; і цензор, і автор сидять у цитаделі, а я посилаю тобі чудову книжку: "Медвѣжья Лапа". Твій брат імярек".

Хоч і цензор, і автор сиділи в цитаделі, проте "Мертвья души" невдовзі з'явилися в "Конторф застрахованія жизни" й продавалися публічно Одного разу Ватя, проходячи коло контори, побачив примірник, виставлений у вікні. Добре, що він не читав братової записки, а то хто знає, чи не назвав би ще брата безсовісним брехунцем. Перечитавши разів кілька обгортку й налюбувавшись нею, вирішив Ватя за всяку ціну придбати велику книгу, тим паче, що й вакації наближались. Після акту того ж дня заніс він мундур свій, як річ тепер зовсім непотрібну, позичальникові нікчемного металу за помірковані відсотки. За ті гроші придбав він примірник великого твору і мав потім невимовну насолоду читати його вголос на хуторі — ввечері на ганку, а вдень під липою на пасіці. Уже всоте читав він майже з пам'яті Парасковії Тарасівні, що уважно його слухала, повість про капітана Копейкіна, коли вїхав на подвір'я своєю бідною Карло Осипович, вже здалека показуючи листа. Читання про Копейкіна, розуміється, перервано, а читання листа розпочав сам Ничипір Федорович, і, звичайно, не вголос. Прочитавши листа, він кинув його долі і з паресердя сказав: "Тільки те й знає, що грошей просить. Жарти сказати — триста карбованців". І він пішов у покої, а за ним Карло Осипович. Парасковія Тарасівна, піднявши обережно листа, передала його Ваті й просила прочитати (вона по-писаному не читала, а тільки дрюковане), але не так голосно, як про того капітана.

І Ватя стиха прочитав таке:

"Дорогоцінні батьки!

З ласки Божої я тепер прапорщик лейб-гвардії гренадерського полку, а Ви самі повинні знати, як має себе тримати гвардійський офіцер: тут не Полтава і не злидений П[ереясла]в, а люди добрі кажуть — столиця. Тому мені й потрібно на першу обзаведінку принаймні 300 карбованців сріблом. З цим застаюся Ваш син З. Сокирин".

Ватя, прочитавши листа, згорнув його й подав Парасковії Тарасівні.

— Та ти все прочитай, а тоді вже й віддай мені, я його схочу.

— Та я ж усе й прочитав.

Вона, сердешна, не повірила, розгорнула листа, перелічила рядки і, переконавшись в гіркій правді, кинула листа під стіл, затулила обличчя руками й гірко, гірко заридала. Ой, небого, небого! Це ж іще тільки цвіт, а овоч отрутний ще й не зав'язувався.

За кілька день вона вимолила 300 карбованців у Ничипора Федоровича, а що той відмовився писати листа, а Ватя [вже] вїхав, то вона сама церковними літерами написала такого листа: "Зосю мій, орле мій! Виплакала, вимолила я й посилаю тобі гроші, а Ничипір Федорович на тебе гнівається". Загорнула в лист гроші й сама повезла на пошту. Поштмейстер чимало здивувався, побачивши листа з грішми, а без адреси на коверті. Поїхала вона тоді до Карла Осиповича, точ написав адресу, і лист пішов.

Діставши гроші, гвардійський прапорщик не звернув уваги на лист, чи, краще сказати, на обгортку, а другий — теж гвардійський — прапорщик підняв обгортку і, прочитавши, сховав до кишені. Другого дня в екзерціс-гавзі показав її полковій братії, і почалася забава. Спочатку не розумів Зосим, в чому справа, а коли зрозумів, то одного гарного ранку після вправ запросив чесну компанію до Сен-Жоржа, видав пишний сніданок й на підпитку й розповів братії про лаконічний лист, що в нього в Полтаві зосталася "аміка", себто

коханка — багата й неписьменна крамариха, — вона отожд і краде в чоловіка гроші та й посилає їх найпокірнішому слугі. "Ура..." — аж заревіла компанія.

— За здоров'я всіх неписьменних коханок! — Тости повторювано аж до вечора. Ввечері вся компанія пішла дивитися на Тальйоні, звичайно, коштом щасливого коханця.

І півроку не минуло, як од щасливого коханця дістали на хуторі листа такого змісту:

"Через Вас, ніжні й дбайливі батьки, примушений я покинути гвардію й просити переводу в армію, тому що я — старець, а у Вас скрині аж ломляться від золота. Ваш вдячний син З. Сокирин".

А причина переміщення до армії була ось яка. Одного разу в танц-класі Марцінкевича (що його одвідував Зосима що-п'ятниці неодмінно) за якусь зрадницю побився він п'яний з теж п'яними черкесами. Справа дійшла до поліції, і кінчилося на тому, що черкесам — бо то ж азіяти — вибачили, а його — бо ж він європеєць — переведено до армії з тою самою рангою. Після цього переміщення прийшло й друге, але про це вже не сповіщав мій гульвіса-герой, бо він припинив усяку кореспонденцію з "скупердяями", як він казав, тобто з своїми доброчинцями.

Письменникові плодovitішому, аніж аз грішний, і більше знайомому з військовим побутом нашої дуже численної благородної молоді тут одкривається розлоге поле, засіяне таким гірким насінням, що, коли достигне овоч із нього, то нащадкам нашим не треба вже буде сабуру купувати... Талановитий письменник, як добрий городник, міг би поволі виполювати отой кукіль із пшениці, і воно було б на добре. Але талановиті письменники, що знають цей побут, звертають більше свою спостережливу увагу на салдатські приказки та їхні невтішно-сумні пісні, що тільки видаються хвацькими.

Хоч-не-хоч, а доводиться мені пояснити причину переміщення мого героя з армії до внутрішньої варті, себто до астраханського гарнізонного батальону. В місті Ніжені стояв постоем армійський піший полк N. До цього полку й переміщено мого приятеля. Оселився він у білій хатині з садочком і квітником саме навпроти грецького кладовища. Першого ж дня помітив він у квітнику таку квітку, що йому аж слина потікла. Цією чарівною квіткою була красуня ще на самому світанку життя — одне-єдине добро найубогішого старого вдівця-міщанина Макухи. Продовження й кінець повісти відомі вам, терпеливі читачі, і я не маю наміру нудити вас повторенням тисячі й одної, на жаль, не вигаданої повісти чи поеми в цьому сумному жанрі, від "Еди" Боратинського почавши й "Катериною" Ш[евченка] та "Сердешною Оксаною" Основяненка кінчаючи. Продовження й кінець — такі самісінькі, з тією тільки різницею, що приятеля мого мало були не примусили оженитися з міщанкою Якилиною, дочкою Макухи. Та тут заступився за свого офіцера старий добряга, командир полку, але й той не міг вигадати нічого кращого, як звеліти йому подати негайно [прохання] про переміщення, та й справі кінець. Офіцер другого ж дня подав прохання, а тимчасом відвідуючи Якилину, що ледве ходила, запевняв старого батька, що з кожною поштою сподівається батьківського благословення. Прийшло переміщення, і Зосима на радощах зайшов до так званої "цукерні" Неминая. І там, добре випивши перед виїздом, почав оповідати якомусь теж нетверезому, але багатому Попандопулові свою лицарську пригоду з Якилиною. Він так привабливо про це

оповідав, що багатий еллін не витримав і затопив йому всією пятернею в благородний портрет, він — еллінову, еллін — йому, і закрутилася веремія. Але що еллін був старший літами і слабіший на сили, то він і знемігся, а під той час наспів охоронець миру в постаті городничого і звелів обох супротивників заарештувати. Рочпочалася справа. Багатого купця-елліна виправдали, а благородного немаєтного офіцера оженили з міщанкою Якилиною і перевезли до астраханського батальйону.

Ой, моя Якилино! Коли б ти могла провидіти своє безталання, гірку свою долю майбутню, ти б утікла до лісу або втопилася в гнилому Острі, та не брала б шлюбу з "благородним" офіцером. Та ти, простодушна міщанко, в глибині непорочної душі своєї вірила порожній фразі, що ніжне кохання вгамує й звіря лютого. Та це ж тільки фраза та й годі. А ти, дурненька думала, що воно й справді так. Бідолашна, якою ж дорогою ціною ти заплатила за свою простодушність! Ти загинула, і не врятували тебе від гіркої долі ні ніжне кохання твоє до п'яної потвори, ані навіть єдина твоя золота надія — твій первісток, твоя прекрасна дитина. Обидва ви валялись на брудній астраханській вулиці, аж поки не прибрала вас і не поховала великодушна поліція.

Помимо всіх своїх фіглів, приятель мій уже наближався до ранги капітана, а брат його тільки-що скінчив курс в університеті св. Володимира. По екзамені удостоївся Саватій скромного звання лікаря з рангою 12 кляси, а після акту повідомлено його, що волею правительства його, як казеннокоштного вихованця, призначено до оренбурзького шпиталю першої класи. Діставши в канцелярії третину платні наперед, "прогони" й подорожню, Саватій другого дня без особливого жалю покинув, може й назавжди, стародавній Київ. Товариші хотіли відпровадити його принаймні до [трахтиру] Рязанова, та, мабуть, заспали, бо Саватій перевізся через Дніпро до схід сонця, а до Броварів приїхав саме на ту годину, коли туркеня, жінка завідувача [станції], роздмухувала в сінцях на кабиці вогонь на каву. Випивши за помірну ціну шклянку кави та взявши теж за помірну ціну пляшечку броварського лікеру (винахід тієї ж завідувачки туркені), він надвечір уже весело розповідав про свій іспит щироприхильним слухачам своїм на ганку самотнього хутора. Саватій вирішив перебути на хуторі тижнів зо два, може останні, які мав провести в колі найлюбіших, найдорожчих його серцю людей. Помимо одноманітності сільського, а тим паче хуторянського життя, дні летіли, наче секунди. Такі вони швидкі в радості і такі повільні в журбі! Коли б усі на хуторі, не виключаючи й Марини, бажали як найшвидшого кінця тим останнім двом тижням, то вони б протяглися принаймні на місяць; але тому, що всі бажали відтягнути отой неминучий день розлуки, то він, на досаду кожному, і надходив так швидко.

На передодні виїзду по обіді Ничипір Федорович узяв Саватія під руку та звичаєм своїм повів його на пасіку. За кілька кроків до неї він спинився, показав дві розкішні липи перед самим входом у пасіку й сказав:

— Ці дві деревини привіз я з архиерейського гаю, що то в Андрушах, того самого року, як ви знайшлися були на моєму хуторі, і посадив їх на спомин про ту велику радість. Дивись, які вони тепер широкі та високі й як рясно вкриті цвітом. А вас з братом не судив мені Господь на старости літях бачити такими однаково прекрасними, як ці липи. Брат твій зганьбив благородну природу людини. Він зневажив усе святе на землі й вашу

найніжнішу, хоч і не рідну матір, а мою добру дружину. Мене він міг забути: я чоловік суворий і не люблю надмірної ніжності з дітьми. Але вона, моя бідна великомучениця, очей від нього не відривала, і тепер що ж?... П'ятий рік хоч би вістку яку про себе подав, неначе крізь землю провалився! Вона, сердешна, щодня й щоночі за нього молиться й плаче. Щоправда, я сам винен... Але ж то було її бажання бачити його офіцером, а не статечною людиною — жни, що посіяла.

І вони помаленьку пішли на пасіку й сіли під липою. Ничипір Федорович казав далі.

— Так, тяжко, Ватю, вельми тяжко кінчати дні свої й бачити, що надії наші не справилися. Ти, Ватю, тепер їдеш у таку далеку країну, що про неї в нас і не чули. Пиши нам із старою. Не лінуйся: описуй усе, що побачиш, і все, що з тобою трапиться. Пиши! Ми, старі, тут — мало не на відлюдді, і все те буде для нас нове й повчальне. А як матимеш ти яку потребу в чужій далекій стороні, пиши до мене, як до ломбарду, з якого б вислали тобі твої власні гроші. У мене для тебе завжди знайдеться мірка-друга карбованців. А покищо, ось тобі 300, таких самих, як і Зосі послала моя стара. Дорога далека, а дорога любить гроші.

І він подав йому пачку асигнацій. Саватій відмовився від грошей, кажучи, що на дорогу він має "прогони" й третину платні, а коли на місці потрібні будуть гроші, то він напише, а в дорозі зайві гроші — зайвий клопіт.

— Ну, як знаєш! Вчити тебе нема чого. Хто не потребує грошей, той багатіший за багатого. Тепер я тобі, Ватю, все сказав, що маю на серці. І ще раз прошу, не забувай нас, старих, особливо її: мовчанка Зосі зовсім її пригнобила.

Після того старий пішов спочивати, як звичайно, в катрагу, а Саватій узяв "Енеїду" й прочитав кілька сторінок притишеним голосом, неначе присипляючи старого. Побачивши, що монотонне читання зробило бажаний вплив, він загорнув книжку встав, тихесенько вийшов із пасіки й до самого вечора, як у тумані, блукав коло хутора, роздумуючи про свою самотню будучину.

Ввечері, коли всі зібралися на ганку, прийшов і Саватій. Промовивши кілька слів майже навмання, він неначе пригадав щось важливе і, звертаючися до Ничипора Федоровича, сказав:

— Мені давно кортіло подивитися на вашу скрипку, та все забуваю, а ви якось казали, що то скрипка дорога.

— Та таки й дуже дорога, і тим ще дорожча, що на ній грав мій добродій, покійний пан-отець Григорій і мені відказав її по смерті.

— Дозвольте ж мені хоч глянути на неї.

— Поглянь, будь ласка. Та тільки що ж ти в ній побачиш?

— А може [що] й побачу.

З тим словом Саватій пішов до кімнати Ничипора Федоровича, витяг із шабатури скрипку, спробував струни і, вийшовши у велику світлицю, заграв спочатку мелодію, а потім варіяції Липинського на відому червоноруську пісню:

Чи я така уродилась,

Чи без долі охристілась.

Ефект був повний. Хвилини зо дві сиділи слухачі мовчки, неначе зачаровані. Перший

скочив Ничипір Федорович, вбіг у світлицю, з сльозами обняв віртуоза й промовив:

— Сину мій, радосте моя, надіє моя золотая! Коли ти, де вивчився грати на скрипці цю божественну пісню?

Саватій у відповідь розказав таке:

— Випадково зустрів я в Києві — правду кажучи, на Хрещатику — прохача, дідка-скрипника. Він так грав, що в мене волосся навстопувалось. Я познайомився з ним, прохав його заходити до мене, і він вивчив мене не тільки грати на скрипку, але відчитувати й розуміти музику.

— Напиши до Києва, щоб приїхав до мене цей чоловік Божий, я йому все віддам, навіть і пасіку мою.

— Його вже нема поміж живими. Я сам його на власних плечах виніс на Щекавицю.

— Дякую тобі, чадо моє єдине, — вигукнув Ничипір Федорович — що покрити ти землею прах великої людини. Ось що, — казав він далі повагом — я довго думав, кому zostавлю, кому відпишу мою дорогу спадщину — мою скрипку, гуслі й книжки. Думав я був, грішний, до домовини покласти з собою, бо не бачив навколо себе людини, гідної володіти таким добром. А тепер бачу таку людину, і людина ота — ти, моя золота надіє! Возьми ж скрипку собі тепер, а книжки й гуслі возьмеш у спадок по мені з усім моїм добром. А поки нехай застаються тут на втіху нашій самотній старості.

Він підійшов до гуслів, розкрив їх, торкнув на пробу струни, розгладив свою густу, широку, сріблясту бороду (він уже три роки носить її) і, ніби той Оссіян, вдарив по струнах —

И вѣщія зарокотали.

Після прелюдії заспівав він своїм старечим, тремтячим, ала надхненим голосом. До нього приєднав свій ніжний тенор Саватій, і вони заспівали:

У степу могила
З вітром говорила;
Повій, вітре буйнесенькин,
Щоб я не чорніла.

Карло Осипович, нащо вже скупий на сльози, і той не витримав і вийшов із світлиці, виймаючи з кишені хустку. А коли заспівали вони:

Летить орел через море, —
Ой, дай, море, пити!
Тяжко-важко сиротині
На чужині жити,

то Карло Осипович уже в світлицю не міг увійти, так і zostався на ганку до того часу, аж сів у свою біду та поїхав до міста.

Другого дня запросили на обід покровське й благовіщенське духовенство. Спочатку сам протоєрей прочитав акафиста Пресвятій Богородиці. Степан Мартинович із своїми школярами хором співав "О, всепята Мати"; потім собором служили молебень, а Степан Мартинович, надівши стихаря, читав апостола. По закінченні молебня тричі проспіване було многоліття.

Духовенство трапезувало в світлиці, а школярам подано обід на дошках на дворі, а по

обіді сама Парасковія Тарасівна видала їм по книшу, по стільнику меду й по десятці грішми. А надвечір Саватій Ничипорович міняв уже коні на першій станції і, на немале здивування своє, перекладаючи речі, побачив діжечку меду й мішок із яблуками.

У Полтаві зайшов він поклонитися домочкові покійного Івана Петровича. Його зустрів доволі незграбний хлопець і сліпа Гапка. Відправивши в хаті панахиду за спокій душі свого добродія, він, сумний, виїхав із Полтави, благословляючи пам'ять доброї людини.

Обїхавши собор і зіхавши з гори саме проти темної трьохбанної дерев'яної церкви, що її поставив Мартин Пушкар, Саватій спинив поштаря й довго дивився на цей пам'ятник XVII віку та на протилежний бік вулиці, на біленьку з зеленим садком хатку. Прохожі думали, що він попросив напитися і що йому довго не виносять води. Хатна йому здалася пустою, і він уже хотів сказати поштареві: "рушай", аж саме тут з розбитого вікна хатки виглянула молодиця з дитиною на руках. Він здригнувся, дивлячись на молодицю, і ледве промовив: "Можна зайти?" — "Можна", — відповіла молодиця. Він скочив з брички, переліз через перелаз і опинився в хатці.

— Здорова, Насте! Чи пізнала ти мене?

— Ні, — а сама спалахнула й здригнулася.

Довго й сумно дивився він на прегарну голову Насті, що її вона граціозно схилила на груди. І коли б не ворушилися на грудях зморщки білої сорочки, то можна б було подумати, що вона скамяніла. Раптом рум'янець зійшов, вона зблідла і, здавалося, білява дитина грається на плечах мармурової Пенелопи. Саватій взяв її за руку й вимовив:

— Так ти мене й не пізнала, Насте?

— Пізнала... я ще на подвір'ї пізнала, та тільки не сміла була сказати, — відповіла Настя, і з карих прекрасних очей її поволі котилися великі сльози, а дитинка простягала ручку до Саватія й лепетала: "тату, тату!"

— Я їду далеко, Насте, і заїхав до тебе попрощатися.

— Спасибі вам, — вимовила вона пошепки.

— Прощай же, моя Настусю, — сказав Саватій і, поцілувавши її в лице, швидко вийшов на вулицю, сів у бричку й поїхав.

Настя довго стояла на одному місці й тільки шепотіла: "прощайте, прощайте!" — а глянувши на дитину, гірко-гірко заплакала.

Переїхавши через міст на Ворсклі, Саватій повернувся лицем до Полтави й шукав очима біленької хатки, що давно вже заховалася в зелені. "Уже й не видно її", — промовив він і почав дивитися на домочок, що приліпився на горі коло собору, і на муровану башточку, Бог-зна пощо поставлену проти пам'ятного домочка по другому боці яру. Багато дечого нагадала ця напівзруйнована башточка моему сумному героєві. Дивлячись на неї, згадав він той час, коли він що-неділі приходив із гімназії і часто ховався в ній, гуляючи в піжмурки з жвавою білявою Гапчиною внучкою Настусею, тепер матір'ю такої ж прекрасної білявої дитини, якою сама колись була.

Гарна була тринадцятилітня Настуся, дуже гарна, особливо ж по неділях, коли приходила до своєї бабусі на цілий день у гості. Повяже, було, на голову червону стрічку, позатикає за стрічку червоних квітів, а як черешні достигли, то й черешень, і ще вдосвіта біжить до бабусі, сяде собі, наче доросла, під хатою та й задумується. Над чим же могла

здумуватися тринадцятилітня дитина? А вона задумувалася над тим, чи скоро паничі встануть і підуть [до церкви], і [як] вона піде з ними.

— А як вийдуть із церкви й пообідають, ми й почнемо в піжмурки гуляти. Я сховаюся в тій комірці, що на горі, а Ватя прибіжить і знайде мене, — думала Настя й червоніла при цьому, червоніша від своєї стрічки, квіток і черешень, і, забувшись, скрикувала "ой!"

— Чого ти там ойкаєш? — питала Гапка, висунувши голову в вікно.

— Жаба, бабо!

— Вона не кусає, тільки як на ногу скочить, то бородавка буде. Іди в хату: ти змерзла.

— Ні, бабо, я не змерзла, — казала Настя й зоставалася під хатою, і знову задумувалася.

Ваті минув уже шістнадцятий рік, а Настусі п'ятнадцятий, коли сховаються вони, було, від Зосі десь у буряні або втечуть аж за Ворсклу, назбирають усяких квітів та й сядуть під дубом. Ватя сплете вінок із квітів, покладе на головку Настусі та й дивиться на неї цілісінький день аж до вечора. Потім возьмуться собі за руки та й прийдуть додому. І ніхто їх не питає, де були, що робили. Хіба що Зося іноді скаже: "бач, утікли від мене, не взяли з собою".

Минув іще рік, і дитяче кохання набрало вже не дитячого характеру. Уже з Настусі була струнка, прекрасна шістнадцятилітня дівчина, а з Ваті сімнадцятилітній красунь-юнак. Ночами він довго вже не міг заснути, Настуся так само. Вона під горою, у себе в садочку, до півночі співала:

Зійшла зоря із вечора,
Не назорілася...

А він, стоячи на горі, до півночі слухав, як співала Настуся.

Незабаром почалося несміливе стискання рук, поцілунки мигцем і довге вечірнє стояння під вербою. Щоправда, ці побачення кінчалися самим тільки довгим поцілунком. Ватя щодо цього був справжній лицар... але й сатана сильний... і хто його знає, чим би могло скінчитися це пізнє стояння під вербою, коли б Ватя не здав добре свого екзамену й раптом не виїхав би до Києва.

То було його перше і, можна сказати, останнє кохання.

У Києві, бувало, прогулюючись надвечір у саду великою алеєю, зустріне він красуню, — то так морозом його й пройме. І він, приголомшений, довго стояв на одному місці й дивився на красуню, що миготіла в юрбі, а схаменувшись, шепотів: "не пара" й одводив очі на освітлену вечірнім сонцем панораму Старого Києва. Потім він сходив униз терасою, виходив на Хрещатик, приходив до дому, світив свічку й сідав за якусь енциклопедію або зануряв у чорнило разом із пером і ясний світич своєї самотньої молодости.

У Зосі теж так само рано прокинулося легеньке почуття до Олімпіяди Карлівни, уже дорослої дівчини, дочки інспектора. І так само край йому поклав раптовий виїзд до дворянського полку. Та коли цей стрункий, прегарний парубок одягнув гвардійський мундур, він одразу почув у собі таємну силу магнету для прекрасних очей. Тепер він уже не спинявся в священному трепеті перед жіночою красою, — його прегарні очі починали каламутніти або займалися вогнем скаженого тигреняти. І чи то була дівчина, чи

молодиця, він себе не питав: з якою метою? а просто починав залицятися і майже завжди з успіхом. Зося став справжній Дон Жуан та ще з зародком деяких пристрастей, що опаскують людину.

Приїхавши до Астрахані, Зося незабаром вславився поміж морськими та гарнізонowymi офіцерами, як спритний до всього "фат", тобто до всього спритний шахрай, але в військовому словнику замість цього тривіального виразу вживають слова "фат".

Приїхавши до Астрахані, він сховав Якилину з сином у брудному проулку на Свистуні, а сам найняв помешкання в місті, запевняючи її, що того вимагає служба, а вона, простосердна, і повірила в те. Тільки сам командир батальйону та адютант знали з формуляру, що він жонатий, та ще здогадувався "квартильний", бо в дорученому йому кварталі жила штабс-капітанша Сокирина; решта ж астраханської публіки й гадки про це не мала, а матусі то навіть уважали Зося за пристойну пару своїм уже перестиглим Катенькам та Сашенькам. Але йому до того було байдуже, і він, як несамовитий, ставив у картах "на пе", ще насамовитіше пив чистісінький ром, а на чихир то й дивитися не хотів, називаючи його вірменським квасом. До всього того він з надзвичайним успіхом виявляв свою, можна сказати, геніяльну здатність позичати гроші й їх не віддавати, за що його частенько називали... не Ноздровим (до астраханської освіченої публіки ще не дійшли "Мертвя души"), а просто шахраєм, та він за те ані трохи не був у претензії. Щасливий темперамент! або, краще сказати, до якої міри може удосконалити себе чоловік у колі "порядних" людей!

Неділями й святами почав він ретельно ходити до вірменської церкви та вчапати на заміські вірменські гулянки, де незабаром придбав він собі не одне "матаха", особливо між синами багатих і старих батьків, і де по безконечних "возліяннях" з'являлися карти, і починалася забава, що кінчалася мало не завжди бійкою. Тож нерідко звідти Зося повертався до міста з "ушкоженим портретом", і тільки після такої невдалої спекуляції навіщав він бідолашну Якилину, запевняючи її, що хотів купити для неї туркменського аргмака, приведеного з Новопетровського форту, сів поспробувати, і ось що вийшло. Вона, звичайно, вірила, а він собі подавав рапорта про хворобу і, дожидаючи, поки "портрет" набере належного вигляду, підрізував на дозвіллі карти, чому Якилина теж чимало дивувалася. Полагодивши "портрет"; він зникав із підрізаними картами і невдовзі з'являвся знову "портрет" лагодити, а іноді то запевняв Якилину, що хотів купити для неї в купця N.N. трійку вятських коней, і ось чого наробила проклята трійка. Історія з портретом повторювалася так часто, що й простодушна Якилина почала підозрівати, що за тим криється щось недобре.

Зимом 1847 року не з'являвся він до Якилини з "ушкоженим портретом" місяців зо три. Чекала вона ще місяць — нема, ще місяць — нема й нема, думала вже, чи його, не приведи Боже, не вбили часом коні; аж якось ранком прийшов до неї вістовець із головної гавптвахти й сказав їй: "Його благородіє наказали вам, щоб ваше благородіє прислали їм семигривенника або з речей щонебудь.

- Яке благородіє? — скрикнула вона, перелякана.
- Його благородіє штабс-капітан Зосим Никифорович.
- Де ж він?

Вістовець спочатку усміхнувся; а що був він сам українець, то Якилина без великого труду зрозуміла, в чому річ, нашвидку причепурилася, взяла за руку Гриця й сказала вістовцеві: "ходімо!"

Сердешна! Ти край поклала і слідству, і суду, сама того й не підозріваючи. Твого Зося держали на гавптвахті й судили за різні злочини, слідством майже недоведені, а ти своєю появою всьому кінець поклала: при всій варті назвала ти його своїм чоловіком, а тимчасом усьому місту було відомо, що він зять вірменина N.N. Так само всьому місту було відомо, що прекрасна вірменочка дозволила себе викрасти й обвінчатися з нею потайки в Чорному Яру, що він, як справжній герой роману, не перечучи й виконав, розпалившись не так прекрасними очима своєї коханки, як червінчиками її шановного батька. Честолюбний вірменин охоче простив, а що ж до придачі, то лаконічно сказав: "чка!" — "Недобре, — подумав мій лицар — трохи дав маху, треба буде з іншого боку зайти". Прийшовши додому, він узявся спочатку лаяти, а потім умовляти й упрошувати свою вірменочку, щоб вона обікрала батька, переконаючи її, що це треба зробити для її ж таки щастя: бо він, мовляв, старий скупердяга, помре з голоду, а гроші куховарка вкраде. Та не зважаючи на всі його доводи, що батька конче треба обікрати, вірменочка рішуче сказала: "чка". "А чка, то й чка! Я вживу своїх заходів", — сказав Зося й вигнав свою вірменочку з помешкання, знявши з неї салоп і дороге намисто "за видатки та страти", як він сам висловився.

Після цієї катастрофи почав він приумножати свої мерзоти паче всякого писання й дійшов нарешті до того, що його "на схованку", до гавптвахти всадили. Доки доведено було законним порядком, що він хват на всі руки, а до того ще й двоєженець, та поки він перебував "на схованці", бідолашна Якилина ходила на поденне — воблу чистити й надвечір приносила своєму увязненому чоловікові зароблену двадцятку.

Поки там визначать достойну кару моему лицареві, я перенесу своє нелукаве оповідання в неісходимі степи киргизькі; але для того заглянемо попереду до нашого благодатного хутора.

— Чому ж бо це так премудро, Господи Боже мій милосердний, упорядив Ти все на світі? Не передумаю й не перегадаю! Того ж самого дня й навіть може тієї ж години побачили вони світ Божий животворчий, а ось тепер Зося вже капітанської ранги, а Ватю оце тільки вчора з школи випустили. І не передумаю, й не перегадаю, як це воно все на світі Божому діється.

Таке питання задала собі Парасковія Тарасівна того самого дня, як проводила Ватю з П[ереясла]ва, і багато днів вона його собі задавала. Не знаходячи в собі самій відповіді на це хитре питання, вона надумалася була звернутися до Ничипора Федоровича та, поміркувавши, роздумалася. "Хіба до Карла Осиповича?" — і теж роздумався: "Він німець, — думала вона — то й скаже щось непутнє через свою німецьку натуру. Хіба до Степана Мартиновича? Теж ні, він не врозумить мене; а може й врозумить: аджеж я собі проста дуринда, а він принаймні книжки читає, то може щось і вичитав. Не знаю, чи прийде він увечері до нас, чи ні? Хіба самій оце піти до нього — ніби б то пасіку оглянути?"

І, повязавши доброю хусткою голову, а в другу десяток бубликів завязавши,

Парасковія Тарасівна подалася за Альту.

Проходячи повз школу, вона спинилася й послухала, як школярі вчаться, та, йдучи далі, пошепки сказала:

— Сердешні дітки! Треба б їм хоч обід колись зробити!

Степан Мартинович, побачивши крізь вікно свою дорогу гостю, вибіг із хати з непокритою головою, в самому білому полотняному халаті і притьмом наздогнав її коло входу до саду й пасіки, кажучи: "Вітаю вас у нашій палестині!"

— Ой, як ви мене перелякали!

— Смиренно прошу прощення моїм гріхам, — казав Степан Мартинович, одчиняючи хвіртку до саду.

— А я сьогодні сижу собі вдома одна, як палець: Ничипір Федорович на пасіці, а Марина городину поле. То я сижу собі та й думаю: а ну ж піду я та роздивлюся, що то за сад і що то за пасіка там у Степана Мартиновича та й його провідаю: щось він нас цурається.

— Хай мене Бога боронить і подумати таке грішне! Аджеж учора й позавчора, і щовечора у вас сижу, та й сьогодні зайду, як, дасть Бог, управлюся.

З тими словами Парасковія Тарасівна і Степан Мартинович увійшли до куреня, себто до халабуди з гілок та соломи. У курені долі розстелене було біле рядно та [лежала] подушка — це було смиренне ложе Степана Мартиновича. Коло постелі стояв глиняний глечик з водою і такий самий кухоль, а з-під подушки визирав ріжок незмінної "Енеїди". Парасковія Тарасівна з хвилину спочутливо на все це поглядала й сказала:

— Добре, все добре! Тільки ось що, — сказала вона, сідаючи на порожній вулик, що лежав тут, — нащо ви книжку кидаєте в пасіці? Ну, не дай Боже лихого чоловіка: прийде та й украде, а книжка ж, самі знаєте, дорога.

— Дорога: дорога книжка, Парасковіє Тарасівно! Вона мені єдина наука. Пошли, Господи, царство небесне незлобивій душі нашого добродія Івана Петровича!

— Ми думаємо з Ничипором Федоровичем — дасть Бог діждати — після Семена панахиду за Івана Петровича відправити та й обід для вбогої братії [впорядити]. То чи не можна буде вам з вашими школярами "Со святими упокой" співати на панахиді?

— Можна, і паче можна.

— Як воно у вас усе швидко виросло! Гляньте, яка липа, — краса та й годі!

— Так, ця липа буде висока, а все ж не буде така, як та, що я бачив за Дніпром, коло самої брами Мошногорського монастиря. На тій липі брат-вратар і ложе собі спорудив, як лучиться від мух ховатися.

— Та я думаю, там за Дніпром усе такі липи?

— Ні, є й меншої міри.

— А чи не читали ви у якійсь книзі поо таку притчу, яка оце тепер трапилася з нашими Зосею і Ватею? — спитала несподівано Парасковія Тарасівна Степана Мартиновича і, розповівши йому про свої недомисли щодо Ватиної та Зосиної карери, додала:

— Я думаю, що Зося й генералом буде, а бідний Ватя й капітанської ранги не опанує. Чому це, не знаєте ви? Не читали?

— Не знаю, не читав, — хвилину подумавши, сказав Степан Мартинович, а ще за хвилину додав:

— Думаю, що про це пространно єсть писано у Єфрема Сирина або у Юстина-філософа, але в Тита Лівія нема.

— Оставайтесь здорові, — сказала Парасковія Тарасівна, швиденько підвівшись з вулика. Оце я вам гостинчика принесла та забалакалася з вами й забула. Говорячи це, вона похапцем вивязувала бублики з хустки.

— Хвилинку почекали б, то я дістав би вам свого меду стільничок.

— Дякую, іншим разом, — уже за хвірткою промовила Парасковія Тарасівна, а Степан Мартинович ще тільки лагодився підвести праву ногу, щоб одпровадити її хоч до Альти.

Підчас побачення на пасіці школа ніби спустилася й стояла собі, як звичайнісінька хата. За цей короткий час школярі балакали між собою пошепки про свої власні інтереси, але коли вартовий школяр промовив: "двері ада розверзаються!" — тобто, хвіртка пасіки відчиняється, — то на цей оклик всі разом загуділи, неначе наляканий рій бджіл. Парасковія Тарасівна, проходячи повз школу, вже не спинялася, а тільки промовила:

— Бідні діти! Як вони добре читають, а він, певно, їх, сердешних ще й бе, — справжній вовкулака.

— Коли не повелось відпровадити до Альти, то хоч човен подержу, поки вона сяде до нього, та й перепихну на другий бік, — говорив сам до себе Степан Мартинович, виходячи з пасіки. Та ба! Його кавалерському намірові не судилося справдитись: Парасковія Тарасівна не лічила на таку нечувану ввічливість, плигнула в човен як придніпровський рибалка, махнула веслом, і човен був уже на другому березі. Степан Мартинович встиг тільки ахнути та й годі.

Підходячи до дому, Парасковія Тарасівна побачила "бідну" Карла Осиповича й коня майже в милі, а коли в такого господаря, як Карло Осипович, та кінь зоприв, то це значить, що щось не так. Ледве встигла вона це подумати, аж бачить — поспішає з пасіки Ничипір Федорович, аж вітер сиву бороду йому розвіває, а Карло Осипович за ним у своєму синьому фракці з металевими, без усяких окрас, гудзиками. Побачивши свою Парасковію, Ничипір Федорович радісно гукнув:

— Параско! — і коли при цьому підняв він праву руку, вона ясно побачила в руці листа і теж скрикнула:

— Од котрого?

— Од Ваті, із самого Оренбургу!

Парасковія Тарасівна на хвилину ніби зацікавилася, а Карло Осипович, поздоровкавшись й ні до кого власне не звертаючися з питанням, спитав:

— А що? місяців зо два буде, як виїхав?

— На Пречисту буде сім неділь, — одповіла Парасковія Тарасівна.

— Швиденько, справді, швиденько, — казав він скоромовкою. — Я не думав, щоб так швидко.

Всі зійшли на ганок.

Ничипір Федорович пішов до себе в кімнату по окуляри і відразу послав Марину по Степана Мартиновича, щоб ішов хутчій листа читати — "від Ваті, скажи, дістали". Не

встиг він протерти шкла в окулярах і вийти на ганок, як Степан Мартинович уже перевозився через Альту. Подиву гідна швидкість!

Коли всі сіли по своїх місцях, Ничипір Федорович озброїв свої старі очі окулярами, розпечатав листа, розгорнув його і, трохи відкашлявшись, почав читати:

"Мої незабутні, найдорожчі родителі!"

Голос Ничипора Федоровича затремтів, і він почав нарікати, що окуляри його зовсім ослабли або просто так закурилися, що й листа читати не можна. Тому він передав листа Карлові Осиповичеві з проською читати поволі. Карло Осипович і собі озброївся окулярами, та замість того, щоб кашлянути, понюхав табаки й почав:

"Мої незабутні, найдорожчі родителі!"

Ничипір Федорович і духа притаїв, а Парасковія Тарасівна вся в слух обернулася, навіть і сліз не витирала. Карло Осипович читав далі.

"Цілую заочно Ваші благородні руки й молю Бога Життедавця, щоб продовжив Він Ваше дорогоцінне для мене життя. І в дорозі, і тут на місці я — хвалити Бога — в доброму здоров'ї. Тільки все ще чудно якось: ні до кого й ні до чого я ще не придивився. Ще й тижня нема від мого прибуття сюди. Простіть мені великодушно, мої незабутні родителі, я хотів був писати Вам уже другого дня, та за клопотом ніяк не встиг: треба було з'явитися до начальства, то те, то се, так тиждень і пролетів. Тепер я, хвалити Бога, заспокоївся, найняв собі маленьке з двох кімнаток помешкання, саме напроти шпиталю в Старій Слободці. Учора я був черговим, а сьогодні зовсім вільний день, я, щоб не змарнувати його, взявся за перо й збирався описати Вам скороминущу мою подорож, та як добре поміркував, то виявилось, що й писати нема чого: весь простір, що промайнув перед моїми очима, так само й у пам'яті моїй миготить, — ні одної риски не можу добре вхопити. Неясно пригадую собі тільки те прикре вражіння, що зробили на мене заволзькі степи.

Перевізшись через Волгу, я в Самарі тільки пообідав і зараз таки рушив далі, тут після прекрасних волзьких берегів передо мною розстелився степ, справжній калмицький степ. Перша станція від Самари була мені тяжкою, друга легшою, і очі мої почали звикати до безкрайної рівнини.

Підчас перших трьох переїздів ще де-не-де здалека проступали в степу нерівними рядами темні чагарники по берегах річки Самари. Нарешті й ті зникли. Пусто, як на току. Тільки в трьох місцях я бачив, як над шляхом будуються нові пересельці, а коло них сновигають у чотирьохкутніх шапках, як у машталірів, брудні калмички з немовлятами за плечима: достеменні циганки, хіба що не ворожать. За городом Бузулуком починають проступати плескуваті верховини узгір'я "Общій Сыртъ". Милуючися цим величним овидом, непомітно вїхав я до Татищевої кріпости. Тут оддав я "подорожню" завідувачеві [станції], а сам зостався на вулиці. І поки перепрягали коні, я пригадував "Капитанскую Дочку". У мене перед очима, немов живий, з'явився лютий Пугачов у чорній баранячій кучмі й у червоній киреї на білому коні, точнісінько наш стародавній кат. Сонце тількищо зайшло, коли я перевізся через Сакмару, і перше, що я побачив здалека, був рожевого кольору величезний будинок із мечетом і прегарним мінаретом. Цей будинок зветься тут

"караван-серай". Його недавно збудовано за рисунком А. Брюлова. За караван-сераєм передо мною відкривався город; себто земляний високий вал, окритий червонуватим камінням, і незграбна Сакмарська брама, через яку я й віхав до Оренбургу.

На мій погляд у вигляді Оренбургу є щось антипатичне; та зовнішність іноді буває зрадлива, і я краще зроблю, якщо не писатиму Вам про нього, поки до нього не придивлюся. Я маю намір писати тут щоденник і посилати Вам щотижня по листочку. І ви бачитимете мене, прочитуючи мої листочки, так ніби я був перед Вами.

А покищо простіть, вибачте мені, що я вам не пишу про себе докладніше. Поклоніться Карлові Осиповичу і скажіть Степанові Мартиновичу, що люблю його велику душу всім серцем моїм і всіма помислами моїми. Цілую Ваші благодатні руки, мої незабутні, мої безцінні родителі. Не забувайте вічно Вас любячого сина Ватю".

Прочитавши листа, Карло Осипович обережно згорнув його і, подаючи Ничипорові Федоровичу, промовив: "прекрасний молодик"! Той мовчки прийняв листа, поцілував його й поклав у літопис Кониського, що лежав на столі, і мовчки пішов з ганку. Парасковія Тарасівна помолилася Богові й заплакала, а Степан Мартинович, глибоко зідхнувши, замислився. А надумавшись досхочу, встав з лави, моргнув оком на Карла Осиповича, даючи знак, що він щось важливе надумав, і, одвівши його набік, казав йому пошепки:

— Я по собі знаю, коли я мандрував у Полтаву, як то тяжко у чужій стороні без грошей. А він тепер — я добре знаю — бідує; а що він не просить, то це нічого. Я минулого року продав трохи воску й меду московським крамарям. Школа мене годує й зодягає, а гроші гниють, як талант, у землю закопаний. Пошлю я йому свій достаток. Що ви на це скажете? Послати?

— Ні, почекайте, — казав теж пошепки Карло Осипович. — Коли в вас є зайві гроші, то на них можна знайти кращу дірочку.

З оцим вони й розійшлися.

Перевізшись через Альту, Степан Мартинович не пішов до школи, щоб школярі не перешкодили йому думати, яку то дірочку знайшов Карло Осипович на його гроші. Думав він і лежачи, і сидячи, і стоячи у своїй пасіці аж до самого вечора, а все ж не міг придумати, щоб воно за дірочка могла бути. А справа була ось у чому. Карло Осипович дістав із Астрахані два листи в одному конверті: один на своє ім'я, а другий на ім'я сотника Сокири, коли він іще живий, або на ім'я Парасковії Тарасівни. Зося в листі до Карла Осиповича описував у загальних виразах своє прикре становище й просив, якщо старі ще живі, то щоб він зручно вибрав добру годину та вручив би їм листа, і сам попросив би, щоб вони добре до нього поставились, себто просив прислати йому грошей; а якщо відмовлять, то йому хоч у петлю лізь.

Карло Осипович добре знав, що Зосин лист не сподобається Ничипорові Федоровичу, а тому роздумався навіть і не показувати йому листа, а вирішив прочитати його самій Парасковії Тарасівні та Степанові Мартиновичу й спільними силами скластися й послати на порятунок бідному Зосі. Про цю дірочку й натякнув він недогадливому Степанові Мартиновичу.

Незабаром трапилася й нагода прочитати на самоті Зосиного листа, саме коли Ничипір Федорович, як звичайно, відпочивав на пасіці по обіді. Лист був такого нехитрого

змісту:

"Великодушні мої родителі!

Чотири роки я був у полоні в немилосердних горців. Нарешті, щедрістю великодушних людей визволено мене з оного, і тепер я перебуваю в місті Астрахані у великій скруті. Тому, що здоров'я моє через службу занепало, клопочуся я тепер про одставку, хоч би з третиною платні. А покищо не покиньте Вашого покійного сина: пришліть мені хоч сто карбованців, за що Вам до віку буду вдячен. Зостаюся Ваш нещасливий син Зосима Сокирин. Карло Осипович знає мою адресу".

Парасковія Тарасівна не дослухала листа, ойкнула й гримнула долі. Карло Осипович заметушився коло неї. А педагог мій теж ойкнув, бачивши цю трагедію, та так і зостався з роззявленим ротом, аж поки не очуняла Парасковія Тарасівна. Простак! він зовсім не був знайомий з цими жіночими слабостями.

Очунявши, Парасковія Тарасівна скрикнула:

— Зося мій, дитино моя! — і знову зомліла. Педагог почав був проєктувати усмішку, та не встиг і зостався з давнім виразом [обличчя]. Парасковія Тарасівна знову опам'яталася й попросила води, щось прошепотіла й заридала, бідолашна, як мала дитина. Саме на ту пору Ничипір Федорович, одпочивши на пасіці, прийшов у світлицю, щоб попросити в Парасковії Тарасівни напитися квасу з кислиць, що вони його минулого тижня саме почали. Та, побачивши свою Парасковію, що сидить долі й безутішно ридає, спитав у присутніх про причину такого гіркого ридання. Карло Осипович кількома словами переказав йому зміст трагедії й подав йому злочасного листа. А той, озброївшись окулярами, поволі й уважливо перечитав, так само повагом згорнув, а віддаючи Карлові Осиповичу, сказав: "бреше", але так тихо, що Парасковія Тарасівна не могла чути. Карло Осипович був майже тієї самої думки, тим паче, що Зося в листі своєму до нього нічого не писав про полон свій у горців, але цього разу не виявив своєї гадки, а тільки почухав носа й зажив табаки. Невже він — доннер-веттер — наважився використати його, поважну, стару людину, як знаряддя своєї мерзенної брехні? Так або майже так міркував простодушний добрага.

Тимчасом Парасковія Тарасівна почала потрохи стихати і вже не плакала, а тільки хлипала. Присутні, як могли, потішали її. А щоб зовсім її заспокоїти, Ничипір Федорович вийняв із своєї шкатули стокарбовану асигнацію й дав її безутішній своїй Парасковії, сказавши:

— На, пошли йому!

— Мій голубе сизий, — казала Парасковія Тарасівна, приймаючи гроші — напиши ти йому хоч одне слово, звесели його, безталанного.

— Пиши сама.

— Та як же я писатиму, коли я й писати не вмію?

— Як хочеш, а я не писатиму.

— Хіба що ви, Карле Осиповичу, напишете?

— Попросіть Степана Мартиновича, нехай вони напишуть: у мене письмо негарне.

— Ви ж його вчитель, Степане Мартиновичу! Напиши, голубчику, хоч одне словечко,

а я за тебе й удень, і вночі Бога молитиму й пістрі на халат возьму, а то ви все в полотняному ходите.

Степан Мартинович виявив бажання писати, а Ничипір Федорович дістав із тієї самої шкатули перо, каламар та папір і, поклавши все те на столі, вийшов із світлиці разом із Карлом Осиповичем.

Зоставшись вдвох у світлиці, Степан Мартинович сів за стіл, поклав перед себе папір, взяв перо в руку й прийняв таку позу, яку звичайно надають живописці письменникам, коли малюють їх безсмертні обличчя в тіні шафірових крил генія творчости. Приймаючи таку позу, він просив диктувати. Парасковія Тарасівна присіла теж до столу навпроти письменника й несвідомо прийняла позу скорбної матері.

— Пишіть так, — крізь сльози говорила вона: "Зосю мій, дитино моя єдина!"

Степан Мартинович довго, довго думав і нарешті написав:

"Единственный сынъ мой, милостивый государь Зосима Никифоровичъ!"

Він дуже добре знав, що не годиться писати такі слова, які проказує неписьменна жінка. Написавши титул, він спитав, що писати далі.

— А далі пишть так: "Орле мій, Зосю! Посилаю тобі сто карбованців".

Він, звичайно, і це речення, і дальші писав по-своєму. Лист вийшов доволі оригінальний, і не можна сказати, щоб короткий, бо скінчився він тільки тоді, коли весь аркуш був кругом списаний, а другого аркуша боялася просити Парасковія Тарасівна в Ничипора Федоровича.

Коли громогласно і "не борзяся" прочитав листа Степан Мартинович, то Парасковія Тарасівна подумала: "а ж, дурна, плету собі, що на язик спаде, аж ось воно як треба було казати", — і вона подивилася на письменника з побожністю. Надвечір листа скінчено і разом із грішми доручено Карлові Осиповичу з проханням завтра таки подати на пошту. Карло Осипович, взявши на себе цю комісію, попрощався з господарями. Вже сідаючи в свою біду, він покликав до себе Степана Мартиновича й сказав йому на вухо:

— Ваші карбованці вільні: дірочку заткнуто. — А потім стьобнув свого буланого та й поїхав. А Степан Мартинович поплентався до своєї школи, не можучи додуматись, що воно за дірочка проклята, а хитрий німець не хоче сказати просто.

Гроші прийшли до Астрахані саме доречі, бо бідолашна Якилина захворіла на пропасницю й лежала в міському шпиталі, отже щоденне удержання для мого героя припинилося. Аж тут неначе манна з неба впала. Йому видавали, як арештантові, потрохи, але хоч то було й "трохи", та по цьому почали до нього потайки заглядати товариші й пророкували йому не так, як попереду, "хламиду поруганія", але повну свободу й повне задоволення. Цього вже він і сам не розумів. Під словом повна свобода він розумів вовчий пашпорт, але "повного задоволення", хоч намагався, не міг розжувати.

За місяць після цієї події хуторяни мої зраділи першому тижневому листові, що його дістали з Оренбургу. Ватя, наслідуючи добродія свого Івана Петровича Котляревського, назвав свій тижневий щоденник "Оренбурзькою Мухою". Хуторяни мої називали його так само, кажучи, наприклад: "до нас прилетіла оренбурзька муха", або: "ми дожидаємо оренбурзької мухи".

Небіжчика Котляревського "Полтавська Муха" була справжня бджола, а це було

тільки невинне наслідування самої назви. Муха ця ні на яке паскудство або підлоту людську не нападала, як то робила полтавська. Це був просто опис щоденного прозаїчного життя чесного й скромного молодика, та для хуторян моїх це було вище за всяку поезію. Перечитуючи тижневий звіт свого милого Ваті, вони з любов'ю слідкували за кожним його рухом. Ось вони бачать його, як іде він великою вулицею, а назустріч йому все — еполети та каски, каски та еполети, козаки та салдати, салдати та козаки; навіть жінки ходять вулицею в салдатських шинелях, чого він не бачив навіть на "крамниці" в Києві. Або бачать його, як сидить він на горі й дивиться за Урал і на гай за Уралом, а за гаєм на "м'яновій дворі", а за двором — степ і степ, хоч і не дивися, — далі нічого не побачиш, а він усе дивиться та про когось думає. І бачать вони, як він сумний повертається до себе на помешкання, молиться Богу й лягає спати, а завтра вранці встає, надягає мундур і йде на чергу до шпиталю. Все, геть чисто все вони бачать, навіть і те, як йому словесну догану робить головний лікар за те, що в нього на мундурі один гудзик розцібнувся. При цьому Парасковія Тарасівна сказала, що в тої старшини хоч би ти янголом був, а все ж без догани не обійдеться. "Оренбурзька Муха" справно з'являлася щотижня, і де-далі, то все одноманітніша. Нарешті дійшло до того, що всі дні тижня були достемнісінько такі, як понеділок, а неділя тільки й різнилася від понеділка тим, що Ватя, коли не був черговим, то ходив до Служби Божої. Старі з насолодою читали "Муху", аніж не помічаючи її убийче одчоманітного змісту. А Ватя дійшов до того, що почав отверто нарікати на нудьгу й одноманітність. "Хотів би на гавптвахті хоч раз просидіти для відміни, — писав він — а то й того нема". До оренбурзького товариства ставився він якось неприязно, а паній з вищих кол називав просто неписьменними кокетками, одне слово — він починав нудитися. Вирушаючи до оренбурзького краю, він думав був на дозвіллі підготуватися до оборони дисертації на ступінь доктора медицини й хірургії, та незабаром його огорнула така нудьга, що він ладен був забути й те, що знав, а про те, щоб поширити знання, і думати було годі.

Більше, як півроку, тягнувся для нього цей моральний застій. Вже сам вигляд Оренбургу наводив на нього сон. Думав був він просити про переміщення, посилаючись на клімат; але від заснування Оренбургу не було ще чоловіка, що скаржився б на його клімат. Клімат прекрасний, хоч цибуля та інша городина й не родить, та, на мою думку, це більше через те, що все те добро, кому воно потрібне, з Уфи привозять, а до Уфи, завважте, не більше й не менше, як 500 варстов. Одного разу Ватя з нудьги відвідав Каргалу. Все ж таки, думав він, село, отже є зелень. І уявіть собі його розчарування: будинки, ворота та мечети, а зелені тільки й є, що крапиви кущик під тином, а сморід такий, що він не міг і чаю напитися. От тобі й село! Ну, та це ще не диво: сказано, татарин, а йому аби був кумис та шматок дохлої кобилятини, то він і щасливий. Поїдемо в другу сторону. Поїхав він до Ніженки, що на Орському шляху. І що ж? І там будинки та ворота, хіба що мечетів не видно, зате не видно й церков. А що день був липневий, гарячий, то він мимоволі примушений був змінити проект, плюнути й повернутися "вспять". Постукав він у тесові ворота, йому відчинила молодиця, непогана з себе, але на диво заспана й брудна, хоч і була неділя.

— Можна у вас спинитися, — відпочити півгодини? — спитав він.

— Можна, для ца не можна! — сказала вона.

Він увійшов у подвір'я й хотів був зайти до "ізби", та з дверей пахнуло на нього такою затхлістю, що він тільки носа затулив. На подвір'ї зовсім ніде було примоститися. Звелів він своєму візникові розстелити йому килимок під возом на вулиці та й почав мріяти про блаженство сільського життя, поки коні перепочнуть. Тимчасом вийшла до нього та сама заспана, брудна молодиця і, лузаючи насіння з кавуна, дивилася чи, краще сказати, ні на що не дивилася. Він розпочав із нею таку розмову.

— А коли б ти мені, моя красуню, зготувала щось попоїсти.

— Та хіба я куховарка яка, чи що?

— Та хоч би юшку, наприклад. Аджеж у вас Урал під боком; певно, риби сила.

— Нема; ми тим не займаємося.

— А чим же ви займаєтеся?

— Баштани сіємо.

— Ну, то вирви мені пару огірочків.

— Нема, ми тільки кавуни сіємо.

— Ну, а ще що сієте? Цибулю, наприклад?

— Ні, цибулю ми з міста купуємо.

Ось тобі й маєш, подумав він — село з міста городину дістає.

— Що ж ви ще робите?

— "Калацы стряпаемъ и квасъ творимъ".

— А їсте що?

— Калачі з квасом, поки баштан достигне.

— А потім баштан?

— Баштан.

— Поміркувані, нема що й казати, — і він змовк, роздумуючи на тим, як небагато треба, щоб людину зробити схожою на худобу. А яка благодатна земля! Які розкішні луки та плеса уральські! І що ж? Селяни з міста цибулю привозять! Та він не додумав цієї тиради: візник перервав його, сказавши: "Коні, пане, відпочили".

— То добре! запрягай, — поїдемо.

І поки візник зотягав супоні, він уже сидів на возі. За хвилину тільки курява знялася і, стелячись улицею, заслонила ворота й молодицю, що стояла біля воріт.

З часу невдалої екскурсії на село Ватя не виїздив уже з Оренбургу аж доти, поки йому певного квітневого ранку не оголошено, що його делегують з транспортом на Раїм.

О, як мальовниче описав він той ранок у своєму щоденнику. Він живо описав у ньому й киргизський степ, що його ще не бачив, порівнюючи його з Сахарою, і патріархальне життя його мешканців, і баранту, і викрадання дівчат, одне слово: все, що він прочитав у [романі] "И. И. Выжигинъ", аж до чотирьох сторін світу геть чисто все пригадав.

Віддавши суботній, у четверо більший лист на пошту, Ватя зголосився, куди слід, по службі, а другого дня вранці коло Орської брами ефрейтор скоромовкою питає:

— Дозвольте спитати про рангу й прізвище, і куди зволите їхати?

З-за коміру шинелі досить нечемно вилетіли слова:

— Лікар Сокира, до Орської кріпости. Рушай!

І трійка полетіла через форштат повз ту церкву й дзвіницю, куди Пугачов витяг дві гармати, облягаючи Оренбург.

До станиці Островної увесь час любувався він околицями Уралу й заїздив тільки до поштових станцій, та й то коли хотів пити; але, підїжжаючи до Островної, він замість сірої, голої станиці побачив село, вкрите зеленню, і машинально спитав у поштаря:

— Тут теж оренбурзькі козаки живуть?

— Теж, ваше благородіє, та тільки хахли.

Він легенько зідхнув.

— А поштова станція тут?

— Далі, в Озерній.

— Там теж хахли живуть?

— Ні, наші руські!

Коли він підїхав ближче до села, перед ним справді стала українська слобода: ті самі верби зелені, ті самі білесенькі в зелені хатки, і навіть дівчинка в плахті й польових квітах жене корову. Він заплакав, глянувши на картину, що так живо згадувала йому його прекрасний рідний край.

Біля першої хати він звелів спинитися й спитався вусача, що сидів на призьбі, чи можна буде йому в них переночувати.

— Можна, чому не можна. Ми добрим людям раді.

Він одпустив поштаря й зостався ночувати.

І тут уперше в оренбурзькому краї потішив він душу свою рідною розмовою. А щоб оживити нещедрого на слова господаря (як і взагалі земляки мої), він спитав, чи є в них шинок.

— Шинку то в нас, признаться, нема, а так люди добрі держать про случай.

Ватя послав по горілку, почаствував господаря й господиню, а маленькому Івасеві дав грудочку цукру.

Хазяїн став балакучіший, господиня жвавіше заходилася коло печі з чаплією. Один тільки Івась стояв, устромивши до рота пальці разом з цукром, та з-під лоба поглядав на гостя.

Не забарились й курчата закричати за хатою, і теж не забарилися зявитися на стіл з парою свіжепросольних огірочків гостеві на послугу.

— Закушуйте, будьте ласкаві, — казала господиня, ставлячи на стіл курчата, — а тимчасом побіжу до Домахи, чи не позичу з 10 яєць, а то в нас, признаться, всі вийшли.

І вона мерщій вийшла з хати.

Другого дня вранці господар найняв Ваті пару коней до станції, а догадлива господиня піднесла йому в складні на дорогу пару смажених курчат, десять яєць та стільки ж свіжепросольних огірків. Приймаючи все це, Ватя спитав, що він їм винен за все.

— Та, признаться, нам би нічого не треба, та думка така, що треба б дитині чобітки купити.

Він дав їй півкарбованця.

— Господь з вами! Та йому й за гривенничок Вакула пошіє.

— Ну, там собі як знаєш, — сказав Ватя й попрощався з своїми гостинними

земляками.

Переночував він іще в Губерлі (передостання станція перед Орською кріпостою), власне для того, щоб полюбуватися другого дня Губерлінськими горами. Другого дня надвечір він був уже перед Орською кріпостою.

Ось як оповідає він у своїй "Мусі" вражіння, яке зробив на нього вид цієї кріпости.

"23 квітня. До півдня я гуляв в губерлінському гаю й любувався горами, що його оточують, та чистою річечкою Губерлею, що перерізує гай та веться по-під козачими хатами. Пообідавши рештками подарунку моєї догадливої землячки, я покинув мальовничу Губерлю. Кілька годин підіймався я звертистою дорогою на Губерлінську гору. Коло пам'ятника, що його поставлено в горах на спомин про якусь трагічну подію, я напився дуже доброї джерельної води. Виїхав я на гору й тут відкрилася рівна, одноманітна пустиня, а серед пустині стирчить самотня халабуда, а коло неї висока тичка, обгорнута соломою. То козачий бекет. Проминувши бекет, я почав зіжжати пласким схилом до станції Подгорної. Тут перепрягли коні, і я ще підіймався годин зо дві на плескувате узгір'я, з якого відкрилася пустиня, що від неї душа холонула. За хвилину, [опам'ятавшись] після тяжкого вражіння, я почав вдивлятися в сумну панораму й помітив посеред неї біленьку плямочку, оточену червонорудою стрічкою.

— А он і Орська біліє, — сказав поштар ніби сам до себе.

— Так от вона, славетна Орська кріпость, — ледве не вголос вимовив я, і мені стало сумно, невимовно сумно, неначе мене Бог-зна яке нещастя в цій кріпості дожидало. А страшна пустиня, що її оточувала, здавалася мені розкритою могилою, що ладна мене живцем поховати. В Губерлі я був зовсім щасливий; згадував Вас, мої незабутні, уявляв собі, як Степан Мартинович читає під липою Тита Лівія, а тато слухають його й роблять іноді свої завваги на римського вітію-історика. І вміть така переміна! Невже так сильно впливає декорація на уяву нашу? Виходить, що так.

Підїжжаючи ближче до кріпости, я думав (чудернацькі думки!), чи співають пісні в цій кріпості, і ладен був Бо-зна на що закластися, що не співають. При такій декорації можлива тільки мертва тиша, що її переривають тяжкі зідхання, а не голосні пісні. Все ближче посуваючись широкими луками, ледве прикритими зеленню, я вже ясно міг одрізнити кріпость: біла плямка — це невеличка мурована церква на горі, а червоноруда стрічка — то були дахи урядових будинків, а саме — казарми, цейхгавзи тощо.

Переїхавши дерев'яний місток на дуже слабких палях, ми опинилися в кріпості. Це великий майдан, що його оточує з трьох боків канал аршинів зо три завширшки та вал відповідної височини, а з четвертого боку — Урал. От вам і кріпость. Не дурно ж її киргизи називають Яман-Кала. На мою думку, це для неї найвлучніша назва. На місці цієї Яман-Кали мали колись ка думці заснувати обласне місто. Гарне було б місто! Хоч, правду сказати, щодо місцевости, то й Оренбург мало що виграє. Ось що оживляло перший план цієї сонної картини: гурт таврованих каторжників лагодив шлях на приїзд командира корпусу, а ближче до казарми на майдані муштрувалися салдати. Коли я поволі проїздив повз салдатів, що маршували, глибоко впав мені в око один із них, високий, стрункий і — дивна гра природи — надзвичайно схожий на брата Зосю. Мене так вразила ця схожість, що я цілу ніч не міг заснути, снуючи найхимерніші історії про [долю] брата; а тут [тут] іще

смердюча татарська халупа, що їй приділили мені на помешкання, зовсім прогнала мій сон.

31 квітня. З болем голови з'явився я сьогодні до коменданта, а від нього пішов познайомитися до собрата по науці. Собрат по науці видався мені чимсь на шталт стиглої жерделі і після взаємних привітань казав мені, як комплімент, що я надзвичайно подібний до одного "нещасного", що його сюди недавно прислано з Астрахані. Я спитав його, що означає слово "нещасний". Він пояснив мені, і я, попрощавшись з ним, пішов шукати канцелярії батальйону. В канцелярії спитав я писаря, чи нема в їхньому батальйоні недавно присланого "рядового" Зосима Сокирина. Він одповів: "є" і, поглянувши на моє обличчя, додав: "Зосим Никифорович".

— Чи можна мені прочитати його конфірмацію?

— Можна.

І я прочитав ось що: "За конфірмацією військового суду за різні протизаконні і неморальні вчинки записується до окремого оренбурзького корпусу, як рядовий, Зосим Сокирин, з правом вислуги".

— Чи не можна мені побачитися з цим рядовим? — спитав я писаря.

— Можна. Будьте ласкаві йти за мною, — відповів послужливий писар і провів мене до казарми.

Я не описую Вам відразливого й од віку всім казармам властивого бруду й смороду. Не читайте, Бога ради, цього листа матусі. Вона, сердешна, не перенесе цього тяжкого удару. На долівці, у грубій, брудній сорочці сидів Зося і, поклавши голову на коліна, як титан Флакмана, співав якусь салдатську сороміцьку пісню. Побачивши мене, він засоромився, але зараз підбадьорився й промовив:

— Га, це ти, брате Ватю?

— Я.

— А це я, — сказав він і став передо мною наввипинку.

В жах мене кинула його невдавана байдужість. Мене приголомшили його відповідь і рух, і я довго не міг сказати йому ані слова. А він усе стояв передо мною наввипинку, неначе глузуючи з мене. Нарешті, я опритомнів і спитав його, чи не треба йому чогось.

— Треба, — відповів він, не змінюючи позиції.

— Чого ж тобі треба?

— Грошей.

— Та я багато не можу тобі запропонувати.

— Скільки можеш.

Я дав йому асигнацію на десять карбованців.

— Спасибі, брате, — сказав він, беручи гроші, а потім додав: "ми нею протремо очі".

Виходячи з казарми, я просив його, щоб він заходив до мене на дозвіллі, поки я вирушу в степ.

Бувало мені іноді сумно, тяжко сумно, але такого гнітючого суму я ще ніколи не відчував. Мені здавалося, що я бачив Зося вві сні, що на яві неможливе таке перетворення людини, таке помертвіння всього людського. Прийшовши на помешкання, я зазирнув до свого гамана і, не знайшовши 10 карбованців, [тоді тільки] переконався, що це справді Зося. Боже мій! Що тебе так страшно змінило? Невже виховання? Ні, певніше, що

виховання або нічого не зробить із людини, або тільки зробить її банальною, але повернути її в дику тварину ніяке виховання не спроможне.

— Що ж, нарешті, допровадило тебе до цього жалюгідного стану, мій бідний Зосю? — питався я сам у себе й не міг у собі знайти відповіді.

За всі дальші дні перебування Ваті в Орській кріпості в щоденнику його нічого цікавого не було записано. Транспорт збирався до кріпости й лагодився на 12 травня вирушити в степ, отже, крім башкирців, возів, верблюдів, козаків та салдатів, він нічого більше не бачив, а те, що бачив він тими днями, не дуже цікаве, особливо на папері. Брат навістив його тільки один раз з якимсь п'яним офіцером, з яким був на ти, і просив у Ваті грошей, спочатку 100 карбованців, потім 50, потім 25 і нарешті 10. Десять Ватя обіцяв йому дати завтра, коли він витверезиться. Зося божився, що він зовсім тверезий; товариш його навіть "честю ручився", що в нього й ріски в роті не було, а не те що... Побачивши, що поруки найблагороднішого чоловіка — даремні, Зося попросив у брата карбованця на п'ятику. Ватя розсудливо не відмовив, бо інакше він міг би п'яного звіря розлютити, а там би вже недалеко й до поліції, — одне слово, кінець візити міг би вийти аж надто сценічний.

Узявши карбованця, Зося ловко кляснув пальцем і з словом: "живемо" повернувся навкруги-ліворуч та й вийшов із комнати.

— Химерник, а проте найблагородніший чоловіка! — казав його товариш, прощаючись із Ватею.

Це було останнє побачення Ваті з братом в Орській кріпості.

За два дні після цього сумного побачення Ватя слухав за Орю молебня перед подорожжю, а за півгодини транспорт величезною темною масою рушив у степ, здіймаючи сірі хмари куряви. А ще за півгодини почали повертатися з-за Орі до кріпости ті, що провозжали транспорт, та поміж ними не видно було химерного, але найблагороднішого чоловіка: Ватя без привіту зникав у хмарах куряви.

В останньому листі з Орської кріпости Ватя писав своїм хуторянам, щоб вони довго не ждали від нього "Мухи", що він виходить у степ, а в поході та ще з таким величезним транспортом йому може не буде коли й подумати про листа, "а коли повернуся з Раїму, — додавав Ватя — тоді, дасть Бог, опишу Вам з можливими подробицями все, що бачив". Та сталося так, що він мусів в Раїмському форті заступити лікаря N. і зостатися замість нього в степу на чотири роки. Ось що писав він пізніше:

"Мої любі, мої незабутні хуторяни!

Я обіцяв Вам по повороті до Оренбургу докладно описати свій похід. Та мені не швидко судилося туди повернутися: я заступив тут товариша і зостануся в форті, аж доведеться комусь іншому змінити чи заступити мене; а поки це станеться, я обіцяю вам по-старому з кожною поштою посилати мою вже "Раїмську Муху", а що пошта [сюди] приходить і відходить не у визначений час, то Ви не непокоїтеся, якщо моя муха з'являтиметься на Вашому благодатному хуторі неакуратно. 12 травня транспорт - 3.000 возів і 1.000 верблюдів — вирушив із Орської кріпости. За першого переходу я, мабуть з незвички, не міг нічого ні бачити, ані чути, крім хмари куряви, возів, башкирців,

верблюдів та напівголих киргизів, верблюжих погоничів, — одне слово, перший перехід пройдено було швидко й непомітно. Другого дня ми рушили на світанку. Ранок був тихий, ясний, прегарний; я їхав з передовими уральськими козаками за півверстви попереду транспорту й міг уповні віддаватися своєму тихому смуткові та оглядати природу, що мене оточувала. Це був рівний (ніде ні з якого боку ані найменшого узгір'я) і, неначе білою скатертиною, вкритий тирасою степ. Чудова, але разом з тим і сумна картина. Ні кущика, ані балки, нічогісінько, крім тирси, та й та стоїть, не ворухнеться, неначе скамяніла; ні сюрчання коника, ні цвірінкання пташки, навіть ящірка не блисне перед тобою своєю рябенькою граціозною спинкою: все, крім тирси, мертве, німе, бездиханне, тільки позад тебе глухо стогне якась велетенська потвора — це суне транспорт. Сонце підбивалося все вище й вище, степ почав неначе здригатися, ворухитися: ще за кілька хвилин на обрії з'явилися білі сріблясті хвилі, і степ обернувся в море-океан, а бокові аванпости почали зростати, зростати і вмить перетворилися в кораблі під вітрилами. Чари тяглися недовго. За півгодини степ знов прибрав свій безрадісний монотонний вигляд; тільки козаки по боках [шляху] посувалися парами, неначе дві величезні темні деревини. З-за обрію почала впливати біла хмарка. Я страх як зрадів цьому явищу — все ж одміна. Починаю любитися нею, а вона, лукава, то вмить розтане в повітрі, то знову притьмом з'явиться з-за обрію.

— Бач, собаки, що вигадали! — обізвався один козак.

— А що таке, Дію Степановичу? — спитав другий.

— Хіба осліп? Не бачиш, — степ горить!

— А й справді горить! От собаки!

Я почав уважніше придивлятися до обрію, і справді замість хмарки побачив білі вали диму, що швидко зникали в розпаленому повітрі. Опівдні повіяв нам назустріч тихий вітрець, і я почав уже легкий запах диму. Незабаром блиснула срібна стрічка Орі, і затока, що виступила далеко нам назустріч, освіжила повітря, я зідхнув вільніше, і поки транспорт розташовувався своїм велетенським каре круг затоки, я вже купався в ній. Пожежа була все ще попереду нас, і ми могли бачити тільки один дим, а полум'я ще не показувалося з-за обрію. Коли сонце зайшло, обрій почав займатися блідою загравою; з наближенням ночі заграва червоніла й надходила ближче; з-поза темної поземої, де-не-де ледве вигнутої лінії почали з'являтися червоні смужки та язички. У транспорті все принишкло, ніби дожидали чогось надзвичайного. І справді, невидана картина стала перед моїми здивованими очима; увесь простір, що я його бачив удень, неначе поширився й облився вогненними струмочками. Чудова, неописана картина. Я всю ніч просидів під своєю джеломейкою і, милуючись вогненною картиною, згадував нашого шановного художника Павлова; він часто мені казав: "Вчися, вчися рисувати, ця наука ніякій науці не перешкодить". І справді, як би тепер придалося це прекрасне мистецтво!

Поблизу транспорту, на темній, ледве вигнутій лінії, на вогненому тлі з'явилася довга низка верблюжих силуетів, що посувалися [вперед]. Тут мене не на жарт узяла досада, що я не вмю рисувати. Верблюди косогором сунули один за одним і зникали в червонуватій імлі, неначе китайські тіні. На одному з них поміж горбів сидів голий киргиз та імпровізував свою однотонну, як і степ його, пісню. Картина була повна, і я, знеможений,

тут таки під джеломейкою заснув. І вві сні ввижалася мені та сама вогненна картина з додатком "Содома й Гомори" Мартіна. Мене розбудив вістовець: транспорт уже лагодився рушати, я встиг іще випити нашвидку шклянку чаю, поки складали мою джеломейку, сів на коня й поїхав з передніми козаками.

Ми довго їхали вигорілим степом, і тепер тільки я переконався, дивлячись на чорну безкраю рівнину, що то не вві сні, а справжню пожежу бачив учора. Опівдні ми знову підійшли до берегів Орі і стали на ніч. Другий перехід ми йшли, маючи перед очами Ор, і степ здавався різноманітніший: де-не-де виступали косогори, місцями навіть біліли кручі на берегах Орі, іноді показувався очарет і навіть кущі саксаулу. Перейшовши на другий бік Орі, транспорт знову отаборився своїм велетенським каре.

Як звичайно, транспорт рушив далі ще на світанку; тільки я проти свого звичаю зостався в арєргарді. Ор зосталася праворуч, степ по-давньому набирив свого одчоманітного, нудного вигляду. На половині переходу я помітив, що люди почали відлучатися від транспорту, хто верхи, а хто й пішки — всі в одному напрямку. Я спитав, яка тому причина, у башкирського "тюрї", що їхав поруч мене, і він сказав мені, показуючи нагаєм на темну цятку: "мана аулія агіч" (тут святе дерево). Це слово мене здивувало: як! у цій мертвій пустелі дерево? І справді вже, якщо воно є, то повинно бути святе! За юрбою цікавих пустив і я свого вороного. Справді, верстви за дві від шляху в балці зеленіла стара тополя. Я застав уже коло неї чималу юрбу, що із здивованням і навіть (так мені здавалося) з побожністю дивилася на зелену гостю пустелі. Навкруги дерева й на вітях його побожні киргизи понавішували шматочки різнокольорових тканин, стрічок, пасма фарбованої кінської волосіні, а найбагатша жертва — це шкіра дикої кішки, міцно привязана до гілля. Дивлячись на це все, я набрався поваги до дикунів за їх невинні жертви. Я останній одїхав од дерева й довго ще озирався, ніби не їмучи віри чуду, що його бачив. Я ще раз озирнувся і спинив коня, щоб останній раз полюбуватися обоготвореним зеленим велетнем пустелі; знявся легесенький вітрець, і велетень привітно кивнув мені своєю кучерявою головою, а я несвідомо, неначе до живої істоти, промовив "прощай" і помалу поїхав за транспортом, що ховався в куряві.

Ми спинилися на річці Карабутаку, коло форту, що його тоді будували. Тут у нас була переднівка. З нами був священик, і другого дня відправили молебня та посвятили місце на форт. Мене разом з іншими запросив будівничий форту розділити його таборову трапезу в кибитці, і тут я познайомився з ним — єдиною людиною в усьому безлюдному оренбурзькому краю. Після довгої, найсердечнішої розмови ми з ним попрощалися вже вночі. На дорогу подарував він мені пляшку естрагону й пару цитрин, — дорогоцінний дар у такій пустині, як Каракуми, де я й віддав належне цій дорогоцінності.

Від Карабутаку до Іргізу перейшли ми ще дві невеличкі річки: Яман-Кайрокти й Якші-Кайрокти, Фізіономія степу та сама, безрадісна, з тою хіба різницею, що де-не-де на плескуватих узгір'ях, наче маяки, чорніють киргизькі, з каміння або просто з очерету та глини зліплені "мазанки", як їх називають уральські козаки. Та ще слід завважити, що весь цей простір — усипаний кварцем. І чому це нікому не спаде на думку пошукати золота по берегах цих річок? Може й у киргизькому степу повстало б нове Сан-Франціско. Хто знає!

Перейшовши засіяний кварцем простір, перейшли ми вбхід річку Іргіз і пішли лівим плескуватим її берегом. В далечині на самому обрії сиділа гора, що на її вершку були могили "батирів" і киргизьких "аулія". Її звуть "мана аулія", себто "тут святий". Зоставивши гору праворуч, ми спинилися на березі Іргізу коло могили батиря Дустана. Памятник цей, грубо виліплений з глини, нагадує загальною формою саркофаги старожитних греків.

Ми спинилися на тому самому місці, де вчора на транспорт, що йшов перед нами, напала банда хивинців. Кілька чоловіка вона захопила з собою, а декілька покинула вбитих, і тут я вперше побачив трупи — без голів і страшно понівечені, що валялися в степу, як те падло. Начальник транспорту звелів поховати їх, а священник одправив панахиду за вбитих. Ще один перехід, і ми в Іргізькому форті.

Ніколи не забуду того сумного вражіння, яке зробив на мене вигляд цього форту.

Верстов за п'ятнадцять ми побачили на узгір'ї купу чогось невиразного. На запитання наше проводир одповів нам: "Іргіз-Кала".

Ми підійшли на таку віддаль, що можна було ясно розрізняти предмети. Уявіть собі на сірому тлі купу сірих мазанок, критих очеретом, а купу ту обведено земляним валом. Це був перший, що я бачив, степовий форт, і він так прикро вразив мене своїм сумним виглядом. І справді, здалека він більше скидався на загороди чи кошари, аніж на людське житло.

Минувши чотири форти, ми двічі спинилися на озерах, а третій ночліг і переднівку провели на річці Яман-Окти; за цією гнилою річкою починаються страшні Каракуми (чорні піски). День був тихий і гарячий. Цілісінький день розмова наша точилася про Каракуми. Люди, що там бували, оповідали страхіття, а ми, що там не бували, звичайно, слухали й жахалися.

Заздалегідь перед світанком почали вючити верблюдів, що паслися, і мазати вози. Начальник транспорту підганяв, щоб яко мога раніше вирушити й ще до спеки перейти перехід. Але уявіть собі наше здивування: коли ми вийшли на піскуваті горби, сонечко підбилося вже досить високо, а спеки й духоти, що ми їх сподівалися, не було. Все вище підіймалося сонце, а вітер з півночі гудів, і ставало холодніше, так що опівдні ми повдягали шинелі.

Три доби не здіймали ми шинелів і починали вже кепкувати з оповідачів про страхіття Каракумів, як нагло вітер почав швидко вщухати й опівдні зовсім ущух; до криниць зоставалося ще десять верстов, але ці десять верстов здалися мені десять разів по десять. Спека була нестерпна. Ніколи в житті не почував я такої страшної спраги і ніколи в житті не пив я такої гидкої води, як сьогодні. Загін, що його послали вперед — вичистити криниці, чомусь не знайшов їх, і ми прийшли на гнилу солоно-гірко-кислу воду, а до того ще її й до уст не можна було взяти, не процідивши: вона аж пінилася вошами й мікроскопічними п'явками. Отут і згадав я про подарунки мого карабутацького приятеля і завдяки його догадливості випив шклянку чаю з цитриною. Нічим так швидко не заспокоїш спраги, як гарячим чаєм у прикуску. Тільки той зрозуміє всю ціну цьому китайському продуктові, кому довелося хоч раз пройти цю киргизьку Сахару.

Транспорт вирушив години за дві перед світанком. На мою думку, найкраще

проходити Каракуми вночі: вночі не помічаєш одноманітності піскуватих горбів і не маєш потреби в далекому овиді, але коні та верблюди іншої про те думки: вони вдень і під вантажем, і на волі мусять воювати з найлютішим ворогом своїм — гедзем, а вночі ворог мовкне, і вони розкошують спокоєм.

Коли зійшло сонце, перед нами відкрилася величезна блідо-рожева рівнина; це висохла озеро, дно якого вкрите тонким шаром білої, як рафінад, соли. Такі рівнини й раніше траплялися в Каракумах поміж піскуватими горбами, та не такі великі, як ця, і не були освітлені сходом сонця. Я довго не міг одірвати очей від цієї піщаної, білої статертини, злегка вкритої рожевою тінню.

Один із козаків помітив, що я пильно дивлюся на білу рівнину, і сказав: "Не дивіться, ваше благородіє, осліпнете!" Справді, я почув легке тремтіння світла і, заплющивши очі, подався наздогін за проводирем, що виїхав далеко наперед. Так переїхав я всю сліпучу рівнину. На протилежному кінці я любувався з високого горба на невидану картину, сам будучи атомом цієї величезної картини: через усю білу рівнину чорною смугою простягся наш транспорт, себто його половина, а друга, неначе хвіст чорної гадюки, звивалася, перевалюючись через піщані горби. Чудова, страшна картина! Блискуче біле тло картини знову почало впливати на мій зір, і я подався між піщані горби.

Увечері багато людей прийшло до мене за лікарською допомогою: вони нічого, крім сірого туману, не бачили, [але] в очах у них не було ніякої ознаки сліпоты. Другого дня я прикрив їм очі чорними сітками з волосіні, на тому справа й скінчилася.

Горби почали виглажуватися, почали показуватися досить широкі рівнини. Праворуч од шляху ми вже третій день бачимо синю гору, і вона, здається, все ніби від нас тікає!

Що далі зникали піщані горби, то більше позначалася широка біла стрічка конячих та верблюжих кістяків, що простягнулася через Каракуми.

Ще перехід, і ми побачили на півдні ледве помітну синю позему лінію — то було Аральське море.

Сумний транспорт наш умить підбадьорився, ніби почув свіжість у повітрі, радісний подих моря.

Другого дня ми вже купалися в Сари-Чеганаку (затока Аральського моря). Ще один день ішли берегами гнилих солених озер тієї самої затоки й вийшли знову на рівнину, вкриту кущами саксаулу. Цей і наступний перехід до озера Камишли-Баш (затока Сир-Дарії) ми проходили вночі, тому що не було можності пройти вдень: спеки було в затінку 45°, а в розпеченім піску за 5 хвилин яйце пеклося на рідко. Останній перехід ми пройшли вночі. Коли сходило сонце, ми вже близько підійшли до Раїмського форту. Вид на форт із степу ще сумніший, ніж на Кала-Іргіз.

На рівній поземій лінії ледве виступає над валом довга, очеретом вкрита, казарма, — оце й усе. Назустріч нам вийшла майже вся залага. Обличчя бліді, сумні, неначе в арештантів. Мені стало страшно.

— Чи не лютує у вас яка пошесть? — спитав я одного офіцера.

— Хвалити Бога, все добре, — відповів він мені.

Коли підїжджали ми до самого форту, то видко широко зелену смугу очеретів і де-на-де з темної зелені виглядає срібляста Сир-Даря.

Отже, я на Раїмі.

Поміж двома широкими озерами проступає високий ріг, на якому збудовано форт, що зветься Раїм од "аби", збудованої тут сто літ тому над прахом "батиря" Раїма: форт охопив руїни тієї аби.

Докладніший опис мого теперішнього місця побуту пришлю Вам у ближчому листі, а тепер молюся Богові про Ваше здоров'я, мої любі, мої незабутні хуторяни, і прошу Вас — не забувайте мене в цій безрадісній пустині.

Р. С. Степан Мартинович нехай докладно опише мені, як там його школа й пасіка, а Карлові Осиповичу просто кланяюся: йому, я знаю, писати ніколи".

Два роки після того, як цей лист прийшов на хутір, мені з службового обов'язку довелося прожити кілька місяців у Золотоноші та Переяславі. Перебуваючи в Переяславі, я мало не щодня відвідував хуторян, як старих і близьких своїх друзів, і, звичайно, завжди брав участь у майже публічному читанні "Раїмської Мухи". Я кажу: майже публічному читанні, бо Ничипір федорович читав її всім, хто навідувався на його хутір. Всю зиму слідкуючи за "Мухою", я помітив якесь смутне монотонне гудіння, чого, річ ясна, хуторяни мої й не помічали. Першим листам своїм із степу він ще якось надавав різноманітності, наприклад описуючи побут напівголих кочовиків-киргизів і порівнюючи їх з біблійними жидами, а аксаколів їхніх із патріархом Авраамом. Іноді торкався він злегка мешканців самого форту, порівнюючи їх з різнобарвним натовпом, що його викинуто на безлюдний острів. А житла він гумористично порівнював з халупою, яка не захищає ні від сонця, ні від дощу, ані від холоду, а виводить незліченну силу блох і блощиць. У цих помешканнях, писав він, од скорпіонів та тарантулів на долівці розстилають повсть, якої вони, як кажуть киргизи, страшно бояться, бо від повсті тхне бараном, а барани ними, як відомо, так ласують, як ми (не в осуд хай буде сказано) устрицями.

В одному з листів своїм описує Ватя (теж у гумористичному тоні) земляка свого, що брав участь в експедиції, що описувала Аральське море, і повернувся до форту з широченною бородою. Уральські козаки (не виключаючи й офіцерів) прийняли його за свого розстригу-попа, що постраждав за віру. Земляк той, бачте, був із "нешасних", і нуж їх благословляти великим хрестом та збирати посильне подаяніє натурою, себто спиртом. І ця комедія тяглася, аж доки командир ротний не звелів йому зголити бороду. А не стало бороди, то припинилися й поклони, й приносини. Проте, Ватя писав про нього, що то чоловік не дурний, що він зійшовся з ним дуже близько, так близько, що коли б не цей балакучий і освічений земляк, то йому б довелося стати найзавзятішим камедулом. Цей щасливий земляк подав йому про береги й острови Аральського моря такі путні географічні відомості, що за них сам Мурчісон сказав би спасибі. За щасливого ж уважав Ватя земляка тому, що, незважаючи на його тяжке сучасне й прийдешнє становище (йому було вже більше, як 50 год), не чув од нього в найщирішій розмові ані найменшого нарікання на свою долю. Тому й називав його жартома кантоністом, себто сповитим замість пелюшок салдатською шиналею.

В останньому листі Ватя прислав і дрюкований наказ відділові Ор[енбур]зького корпусу, де було надрюковано, що Зосима Сокирина підвищено з унтер-офіцерів у

прапорщики "за отличие". При тому він додавав, що Зося з того дуже радіє й дивується та сам себе питає, чим він міг відзначитися. А найостаннішого листа Ватиного, в якому він тільки писав, що в форті лютує скорбут, а коні від сибірки гинуть, читав Степан Мартинович Ничипорові Федоровичу, коли той був уже на Божій дорозі. Другого дня після цього відправлено було над Ничипором Федоровичем маслосвяття, а третього дня в третій годині вдосвіта послав він свою чисту душу на лоно Авраамове.

Виконавцями своєї духівниці призначив Ничипір Федорович мене й Степана Мартиновича, бо Карло Осипович виїхав узимку в гості у свій Дорпат та там і зостався. В духівниці своїй він за Парасковією Тарасівною затверджує владу матері щодо Саватія, про Зосима ані словом не згадує; заповідає, щоб похорон одправили в церкві Покрови, щоб історичний образ Покрови Пресвятої Богородиці на час похорону поставили в головах коло його домовини (за що відписує на церкву 2 пуди жовтого воску і пудовий ставник чистого воску перед образ Покрови), щоб тлінні останки його поховали неодмінно на пасіці, щоб над його могилою посадили липу в головах і черешню в ногах, щоб камяного хреста в Трахтемирові не замовляли — тому, мовляв, що камінь тільки зайвий тягар на домовині грішника, — а щоб повісили на липі й на черешні ікони святих Зосима й Саватія, щоб щороку па Покрову служили панахиду за його грішну душу та за душу праведного І. П. Котляревського і щоб раз на рік суто годували убогу братію й усіх, хто побажає: сто душ! Гуслі ж і літопис Кониського заповідає покласти в шафу з книжками й замкнути, а ключ поштою переслати Саватієві. А ще додає: "Хто дерзне (окрім мого Саватія) накласти святотатственную руку на цей неоціненний скарб мій, хай буде проклят!" Марині Ничипір Федорович заповів аж до смерті її видавати щороку 10 карбованців сріблом, Степанові Мартиновичу — 25 та ще 25 вуликів бджіл одноразово.

Поховавши свого найкращого друга, буквально так, як писав він у духівниці, я незабаром виїхав у Київ на місце служби, доручивши Степанові Мартиновичу писати до мене щомісяця докладно про все, що діється на хуторі.

Що першого числа я акуратно одержував листа від поштового мого товариша. Листи його, певна річ, не виблискували ні сліпучими блискавицями розуму й уяви, ні вченістю, ні новим поглядом на речі, ні новітніми ідеями, ані навіть блискучим стилем, як наприклад "Письма изъ-за границы" законодавця російського слова або "Письма изъ Финляндии" його щирого друга та помічника. Ні, в листах мого товариша нічого такого не проблискувало. Зате в немудрих його посланнях, як діамант у короні, горіли його чесноти й світилася його непорочна душа. Перечитуючи його листи, я начебто сам був на хуторі, і найдрібніші подробиці бачив, як, наприклад, необережну Марину, що на дозвіллі прийшла на пасіку, а бджола їй ніс ужалила, і вона була така смішна, що навіть Парасковія Тарасівна усміхнулася.

Розпустивши свою школу на Великдень, Степан Мартинович уже не збирав її, щоб мати більше часу на догляд за пасіками та й взагалі за хуторським господарством; а це через те, що Парасковія Тарасівна зовсім од усього відмовилася й вирішила вже прийняти чин черниці, тільки не у Фроловському монастирі в Києві, а в Чигиринській богоспасаємій пустині. Вона вже зовсім зібралася туди й паспорт узяла, і тлумок пошила була, аж гульк — як з неба, зявився на хуторі Зосим Ничипорович. Зявився, і все пішло догори

ногами. Спочатку він приховував свої гидкі пристрасті, потім потроху почав їх виказувати, а далі повернув голову в шинок і збіговище картярів, відсунув од усякого втручання в господарські справи давнього товариша й нарешті вигнав із хати всіма шановану й лагідну, стареньку Парасковію Тарасівну. Вона, бідолашна, знайшла притулок у школі жалісливого Степана Мартиновича, і більше, як три роки, слухала несамовитих пісень паних картярів. Я хотів заступитися за права законного спадкоємця, але вона мене благала не зачіпати Зосі, — може воно, мовляла, само якось до кращого кінця прийде.

Минув іще й іще рік, а кращого кінця не було. Нарешті, я наважився написати до Саватія листа з порадою — якщо він хоче заспокоїти остатні дні своєї матері і зберегти хоч малу частину своєї спадщини, — взяти, коли можна, одставку, а ні, то шестимісячну відпустку, і приїздити на хутір якомога швидше.

Саватій так і зробив, узяв одставку, бо речинець служби, визначений урядом за виховання, скінчився, отже він міг розпорядитися собою, як хотів. Приїхавши на хутір, він теж мусів притулитися в школі, бо до дому страшно було й увійти. Спочатку він звернувся до брата з ласкою, але той загнув йому таке слівце, що його ви не знайдете й у словнику якогочогородничого. Тоді Саватій звернувся до влади, і силою духівниці введено його в володіння хутором і належним добром, а Зосиму вигнано з ганьбою.

Обурилося тихе, лагідне серце Саватія, коли підійшов він з ключем у руках до заповідної шафи, що закляттям мерця стерегла заховану в ній святиню. Обурилося його благородне серце, коли він доторкнувся вже зламаного замка; обурилося його бідолашне серце, коли він, розчинивши шафу, побачив дорогоцінні гуслі, на яких грав надхненний, як Давид, Григорій Гречка, а іноді й поважний благородний батько тихими акордами хвилював лагідне серце своєї дружини і тихе шляхетне серце свого єдиного друга Степана Мартиновича. Гуслі були розбиті; живі струни порвано, а прекрасний візерунок пастушок, що танцюють, поплямлено гарячим тютюновим попелом; священний псалтир батька, Геродот і та його єдина радість — літопис Кониського, були наполовину подрані на запалювання люльок.

Побачивши все це, Саватій скамянів, сльози рясно покотилися по його мужньому, блідому обличчі, і він тихо, пошепки промовив: "Бог вам суддя! Вандали! Варвари!"

Третього дня по цій сцені одержав я в Києві разом із листом розбиті гуслі і зараз оддав їх досвідченому майстрові. А коли вони були готові, я поклав їх до скрині, взяв відпустку на 28 день і виїхав до Переяслава, себто на хутір. Я застав моїх приятелів іще в школі, але будинок був уже вичищений, вимазаний, а на ранок другого дня запрошено вже було духовенство, себто соборного протоєрея з причтом і покровського отця Якова теж із причтом, щоб посвятити оновлене житло. Розпакували гуслі, і звідки взялися й радіщі, і веселощі! Саватій, злегка торкаючи струни, заспівав своїм прекрасним тенором свою улюблену пісню:

Чи я така уродилась,
Чи без долі охристалась,
Чи такі куми брали,
Талан-долю одібрали!

Степан Мартинович стиха йому вторував, а Парасковія Тарасівна, сидячи в куточку,

ридма плакала.

Другого дня коло години десятої прийшло духовенство з хрестами й корогами. Посвятили дім, обійшли навколо з процесією хутір і пасіку, співаючи псалми та стихири; сам протоєрей, зачерпнувши води з Альти, познаменував її животворчим хрестом і кропив спочатку всіх присутніх, а потім кожного зокрема. Одмолебствувавши ж і розоблачившись, благословив "яствія і питіє" і сів за трапезу, а за ним сів і інший чин духовний та світський. Парасковія Тарасівна аж помолодшала; вона пригадала колишні свої релігійні учти і, як "во время оно", з пляшкою й чаркою обходила навкруги стіл, припрошуючи кожного гостя хоч покуштувати. Гості, само собою, як звичайно, відмовлялися; один тільки ліберал, соборний стихарний паламар, не відмовлявся.

Коли трапеза доходила кінця, і нічого їстивного вже не подавалося, а тільки сливянку, тоді духовенство, не виходячи з-за столу, встало й возгласило згідним хором:

Спаси уповающих на тя,
Мати незаходимого сонця!

Скінчивши гімн і пообідню подячну молитву, духовенство подякувало господарям і знову сіло на місце, вже не трапези ради, а для повчальної бесіди. Нижчий чин духовний, а саме: дяки, паламарі й прочий клір, вийшли з світлиці і, погулявши малий час по садку, пішли на леваду. Там стояв ожеред тільки вчора складеного сіна. Вони за спільною згодою розмістилися в холодку й поснули сном праведних, всі до єдиного.

У світлиці ж бесіда тяглася мало не до вечірні. Багато було розмов на теми з громадського життя, а також і на філософські та богословські теми. Особливо отець Никанор, молодий священник, богослов, говорив багато, і все "од писанія", і все по-латинському, по-грецькому та по-жидівському — всіх письменників старовини християнської так і катав на память. Старі, дивуючися його великому "геніюсу", тільки брадами білими покивали й виразисто поглядали один на одного, неначе кажучи: "оце так голова!" А Парасковія Тарасівна, слухаючи вітію, тільки плакала. Мартин Степанович може більше, ніж хто з усього собору, розумів промовця, але не виявив того ані єдиним рухом. Коли ж Парасковія Тарасівна заплакала, то він почав потішати її, кажучи, що отець Никанор читає зовсім не жалісне, а скоріше сатиричне. Тут отець протоєрей, щоб покласти край цій слезоточивій трагедії, попрохав подати йому гуслі. Гуслі подано. Він устав, розгладив руками свою білу, як сніг, бороду, відгорнув широкі рукави фіолетової рясї, поклав пальці свої на струни й тихим старечим голосом заспівав:

О, всепітая Мати!

До нього приєднався собор духовенства, Саватій і навіть сам Степан Мартинович. Над сподіванку спів був тихий і прекрасний. Після цього гімну співали ще канти духовного змісту; нарешті дійшло й до пісень світського, життєвого змісту. Вже почали були хором:

Зажурилась попадя
Своєю бідною...

Але отець протоєрей, бачучи близький соблазн і недрімливі сили ворога чоловічеського, повелів сідати в брички й рушати во свояси, що, на немалий жаль Парасковії Тарасівни, і було вчинено.

А причет церковний вийшов з-під сіна вже присмерком та, не заходячи на хутір,

переліз через тин і, вийшовши на шлях, що вів до міста, за спільною згодою заспівав хором:

Жито мати, жито мати
Жито не полова...

Вечір був тихий, і Степан Мартинович, підійшовши до Альти, спинився й довго слухав пісню, що стихала в далині, і ніяк не міг догадатися, хто то міг співати так "сладкогласно".

Сповнивши священний обов'язок виконавця заповіту, покладений на мене покійним другом моїм Ничипором Федоровичем Сокирою, я другого дня по описаному мною святі виїхав до Києва. Саватій Сокира надзвичайно мені подобався своїми правилами, своїм способом дивитися на речі взагалі й на людину зокрема, своїм юнацьким, чистим поглядом на все прекрасне в природі. Коли він говорив про захід сонця чи схід місяця над сонним озером або рікою, я, слухаючи його, забував, що він медик, і радів у душі, що фізичні науки не загасили в його великосильній душі священної іскри — божественної поезії.

Прощаючися з ним, я не міг йому правом старшого нічого ліпшого порадити, як іти за покликом власних почуттів і переконань, і тільки просив його писати до мене якнайчастіше.

По приїзді до Києва зняли з моєї нетичанки й діжечку на три відрі білого, як цукор, липцю. "Це — каже мій Ярема — дарунок Степана Мартиновича. Вони самі поставили й твердо наказали не казати вам ані слова."

— Ну, спасибі йому, — побалував нас, старих. Треба буде й йому щось послати. Як на твою думку, Яремо?

— А, звісно, треба! Ми ж з вами не худоба якась нечувствевна.

— Та що ж би таке йому послати? Ніяк не придумаю, Замовити хіба Сенчилі образ для його пасіки? Так образ у нього є гарний. Ага! Якось він казав, що хотів би прочитати Єфрема Сирина. Добре! Возьми, Яремо, ці гроші й записку та йди до Лаври і спитайся там отця типографа, віддай йому це все, а від нього возьми велику книгу й принеси додому.

За кілька день Степан Мартинович сидів на своїй пасіці й шукав у Єфрема Сирина, з чого вийшла така протилежність між рідними братами, а прочитавши все до кінця, він глибоко задумався. По довгій надумі він написав листа отцю-типографові, просячи прислати йому Юстина-Філософа, на що й прикладає 5 карбованців сріблом. Та Юстина-Філософа не знайшлося в Києво-Печерській книгарні, а тому Степан Мартинович так і зостався при своєму переконанні, що такі чуда творяться тільки єдиною всемогутньою волею Божою і що він не припускає ані найменшого навіть впливу людини на людину.

Замість Юстина-Філософа отець типограф прислав йому акафіст Пресвятій Богородиці Одигітрії Київський Патерик, з якого він зачерпнув дуже гарні повчальні ідеї й постановив до кінця життя наслідувати святого прекрасного юного отрока — праведного князя Бориса.

Напротязі року я одержав тільки два листи від Саватія Сокири і то без жадного внутрішнього змісту. Листи ці нагадували мені школяра, що пише листа до своїх батьків під диктант свого наставника. Автім і він сам одчував порожнечу своїх листів; виправдував

це тим, що матеріялу ще не набралось на путній лист, кажучи, що найнудніша, наймонотонніша історія — це історія найщасливішого народу. Зате акуратно щомісяця надсилав мені довгі посланія шановний Степан Мартинович. Усі події, що не мали жадного відношення до моїх хуторян, він описував з подробицями, які нагнали сон, — наприклад, що "на передодні Воздвиження Чесного й Животворящего Хреста Господнього у приятеля мого міщанина Карпа Зозулі кобила ожеребилася буланим лошам, а в сусіди нашого тієї ж ночі вола вкрадено". Що ж торкається власне хуторян, то тут плодovitості його й краю не було. Одне слово, він уявляв себе виконавцем духівниці, а мене своїм товаришем.

В одному з своїх нелаконічних листів Степан Мартинович так описував мені появу Зосима на хуторі:

"Постукав він у двері до моєї школи, коли я вже совершав молитви на сон грядущим і читав уже третій кондак акафіста Пресвятій Богородиці Одигітрії. Страх і трепет прийде на мя.

— Хто там? — вигукнув я.

— Одчини, — каже — Христа ради, Степане Мартиновичу!

Я чую, що кличе мене на імя, узяв каганець, пішов і відчинив двері. Світ потемнів мені в очах, коли я побачив блудного сина Зосю, що, ледве дрантям прикритий, входив до школи.

— Що, — каже — не пізнав мене, дядьку? Що — козак з мене, га?

— Очам своїм віри не йму, — кажу я.

— Ну, то помацай добре й рукам повір.

— Не вірю! — промовив я знову.

— А я — каже — твій колишній ученик, а тепер заслужений злодій, п'яниця й упривілейований картяр — Зосим Сокирин. Ну, тепер знаєш?

— Знаю, — кажу.

— А коли знаєш, то нема чого теревені гнути: посилає по сивуху. Розумієш: по горілку! Та пошукай, чи нема цвілого книша з торічної хавтури.

— Горілки — кажу — нема, а посилати нікого.

— Давай гроші, я сам піду.

Я дав йому гроші на квартиру, і він притьмом одійшов. Я дістав із комори меду, хліба, поставив на столі й хотів далі читати акафіст, та дух мій був стурбований, і помисли мої охмарені наглим видінням. Довго ходив я по школі, ніби лісом неісходимим, а Зосі не було. Свічка перед іконою догоріла, я засвітив другу, та й та вже на половині, а Зосі нема й нема. Господи, думаю собі, живий у небі, серцевідче наш! Чи не мара оце диявольська була зо мною? І прочитавши "Да воскреснетъ Богъ", я заспокоївся духом, прочитав знову акафіст Пресвятій Богоматері Одигітрії, познаменував хрестом двері, вікна й комин, проказав тричі "Да воскреснетъ Богъ" і пішов спати.

Другої ночі повторилося те саме видіння, третьої — теж, і я все даю йому на квартиру горілки, і воно зникає. Я оповів про це видіння Парасковії Тарасівні, і вона, бідолашна, виявила бажання перебути ніч у моїй школі, щоб побачити це видіння.

Надвечір ми з Парасковією Тарасівною вийшли з хутора ніби на прохідку. Саватій був

у місті в службовій справі. Коли смеркалося, ми прийшли до школи, я засвітив свічку, взяв Патерик і почав читати для розради житіє преподобного мученика Мойсея Угрина, що за неблазність постраждав од однієї блудної боярині. І дочитав я вже, як він, прекрасний юнак, серед інших полонених за поділом припав на долю вдові-воєводині, лицем зіло красній, а серцем гаспиду подібній. Перша почувла, що стукає в двері, Парасковія Тарасівна, а потім уже я. Згорнувши книжку, пішов я відчиняти двері, а вона вийшла за мною, щоб сховатися в сінях і не бути видимою. Та коли я відчинив двері з каганцем у руці, і вона побачила затьмарене розпустою обличчя свого Зосі, то скрикнула й гримнула долі непритомна. А він визвірився на мене, аки лев лютий:

— А паскудо, христопродавче! Ти мене продати хотів. Кажу, хто тут, а ні, — то тут тобі й амінь!

І він так так стиснув мене за горло, що я ледве вимовив: "твоя мати".

— Га, якщо справді вона, то це добре: мені давно з нею хотілося побалакати. Де вона?

Я присвітив йому каганцем і показав на Парасковію Тарасівну, що непритомна лежала долі. Він глянув на неї й промовив:

— Нічого, нехай відпочине, а ми з тобою побалакаємо. А що, виконав ти мій наказ? Сьогодні останній строк: гроші, або молися Богові, — каже.

Саме в ту мить Парасковія Тарасівна застогнала. Я вийшов у сні, взяв її, бідолашну, на руки і, як дитину малу, поклав на свою тверду постіль: трохи згодом вона очунилася й промовила:

— Зосю мій, Зосю мій! Сину мій єдиний!

— Я тут, матусю, — що накажете?

Вона глянула на нього й залилася гіркими сльозами. Він довго мовчки дивився на її гіркі сльози й нарешті вимовив:

— От що, матіночко! ні умліванням, ні сльозами, ні молитвами, ані навіть прокльонами не сила Вам захитати мене: все це дурниці й нісенітници! Одне, скажу вам, що мене може направити на путь праведну, — це гроші й тільки гроші. Давайте гроші, і що більше, то краще. Та й справді, чому мене позбавлено моєї спадщини? Певно, за вашою протекцією! Ну, тепер вивертай гаманець!

— Зосю мій! Сину мій єдиний! — вимовила вона знову.

— Геть з тим "єдиний"! Я тобі такий самий син, як ти мені мати! Ануж, повертайся, Степане Мартиновичу, — вона тобі потім оддасть.

Дістав я з бодні все, що в мене було, й передав йому до рук. Він узяв гроші, перелічив і спитався:

— Більше нема?

— Нема, — кажу — всі до останнього пенязя.

— Дивись, брехати гріх, — ти сам мене вчив! Та на перший раз вистачить. Тепер марш на Підварки! Тепер я їм покажу, хто я. До побачення, матусю, будьте ласкаві сплатити борг.

І з тим словом вийшов із школи. Парасковія Тарасівна ще раз вимовила: "Зосю мій єдиний!" - і впала на постіль, як мертва.

Я покинув її непритомну й пішов на хутір повідомити Саватія Ничипоровича про те,

що сталося, і просити помочі. Показалося, що він, повернувшись з міста, ліг спати, не знаючи того, що матері нема вдома, і думаючи, що вона теж спить. Коли я повернувся до школи Парасковія Тарасівна вже сиділа на ліжку й тяжко плакала. Я не наважився втішати її в скорботі, а, засвітивши свічку перед образом, почав читати акафіст Божій Матері Одигітрії. Вона теж стала на ноги і, гірко плачучи, молилася. По акафісті прочитав я ще канон Божій Матері, а потім молитви на сон грядущим і навколішках прочитав молитву: "Господи, не лиши мене небесних Твоїх благ". По відпусті я мовчки вийшов із школи, а коли повернувся, вона вже спала сном праведниці на моєму старечому ложі. Я потихеньку розгорнув Єфрема Сирина і, оберігаючи сон праведниці, сидів за книгою до самого ранку.

Вранці пішли ми на хутір, і я розповів Саватієві все, що трапилося вночі; а він у відповідь на моє оповідання тільки заплакав.

Надвечір того самого дня Саватій одержав від городничого наказ перевести огляд страшно покаліченого тіла, що його знайдено в пустці покритки N. на Підварках.

Прочитавши той наказ, він мовчки подивився на Парасковію Тарасівну, а та облилася слізьми й промовила:

— Зосю мій, сину мій єдиний!"

Поміж іншими дрібними подіями на хуторі повідомив мене мій шановний товариш і про цю досить визначну подію, але сам Саватій не писав мені про це ні слова, ані навіть про те, що він займає тепер посаду повітового лікаря в м. Переяславі.

Далеко, дуже далеко від мого любого, мого прекрасного, мого бідного рідного краю, я люблю іноді, дивлячись на широкий безлюдний степ, перенестися думкою на берег широкого Дніпра й сісти десь, хоч би наприклад у Трахтемирові, в тіні розлогої верби й дивитися на позолочену заходом сонця панораму. А на темному тлі тієї широкої панорами, як алмази, горять переяславські церкви Божі, а одна з них найясніше від усіх виблискує своєю золотою банею: то собор, збудований Мазепою. І багато-багато різних подій воскресає в пам'яті моїй, коли я уявляю собі цю чарівну панораму. Але частіше за все я лелію свою старечу уяву образами золотоголового, садами сповитого й тополями увінчаного Києва. І після світлої, непорочної радості, навіяної образом твоєї невянущої краси, спаде на моє осиротле, старе серце туга, і я переносуся в давно минулі віки і бачу його, сивоволосого, поважного, лагідного старця: з писаною великою книгою в руках він проповідує здивованим дикунам своїм і кровожерним, користолюбним поклонникам Одіна. Який же прекрасний був ти в цій ризі лагідності й любомудрія, святий мій і незабутній старче!

І ми зрозуміли твої кроткі глаголи, і тебе, як старого й непотрібного вчителя, не вигнали, не забули, а одягли тебе, як Гориню-богатиря, в кріпкий панцир. Спочатку ми очерствили твоє серце усобицями, кровозмішеннями і братовбивствами, зробили з тебе справжнього варяга, а потім уже одягли в панцир і поставили стерегти поневолене плем'я й зайдами зневажену, самим Богом заповідану тобі святиню.

Хто, буваючи в Києво-Печерській Лаврі, не відпочивав на ганку друкарні, про того

можна сказати, що він був у Києві й не бачив київської дзвіниці. Мені здається, що ніде ніякий зовнішній вид так не доповнить щирої молитви, як вид з ганку лаврської друкарні. Я довго, а може й ніколи, не забуду цього прославленого ганку.

Одного разу, давно колись, вислухавши ранню службу Божу, вийшов я своїм звичаєм на той ганок. Ранок був тихий, ясний, а перед очима — вся чернігівська губернія й частина полтавської. Хоч я й був тоді не меланхолік, а проте перед такою величною картиною мимоволі віддався меланхолії. І тільки почав був порівнювати лінії й тони пейзажу з могутніми акордами Гайдна, як почув тихо вимовлене слово: "мамо!"

— Мені, мамо, все здається, що на цьому ганку я неначе б то й далі слухаю служби Божої, — говорив чийсь голос.

Я мимоволі озирнувся. Гріх переривати нескромним поглядом такий прекрасний настрій людської душі, але я згрішив, бо мова ця вразила мене паче всякої музики. Промовила це молода дівчина, струнка, з смаком і скромно вдягнена, але далеко не красуня. А та, кого вона назвала мамою, була жінка високого зросту, сухорлява, смуглява, і колись блискуча красуня. Вона була в чорному вовняному капоті, себто довгій блузі, підперезаній шкурятяним поясом з срібною застібкою, голова накрита була замість жіночого капелюха білим широким чепцем, без жадних оздоб. Я, не знаю чому, не запропонував їм сісти на лавці, а вони, теж не знаю чому, з хвилину мовчки подивилися на пейзаж і пішли. Я теж устав і пішов за ними.

Вони пройшли лаврське подвіря, стиха розмовляючи між собою, і вийшли в Святі Ворота Миколи Святоші, — і я за ними. Вони вийшли з цитаделі, — і я за ними. Вони пішли в напрямку до "Зеленого Трактиру", — і я за ними. Вони ввійшли у браму трактиру, і тут тільки я схаменувся і спитав у себе самого, що ж це я роблю. Не розв'язавши питання, я ввійшов до трактиру й почав розбирати гієрогліфи, виписані крейдою на чорній дошці. Після довгого розбирання таємничих знаків, я вияснив нарешті таємницю: що таке й таке число займає така й така пані з своєю вихованкою. Хоч і тепер навіть я не можу похвалитися знанням тактики в справі залицяння, а тоді то й поготів, а проте, розібравши мудрі закарлючки, я й сам не знаю як опинився в спільній їдальні і замовив собі, теж не знаю що саме, і з прислужником розмовляв теж про щось там, що бо-зна коли сталося. Після всього того я зайшов до мого знайомого художника Ш., що недавно приїхав із Петербургу й мешкав тут таки, на Московській вулиці. Поговорив я з ним про мистецтво взагалі, про малярство зокрема, і, думаючи піти до Лаври, пішов у сад. Очевидно, діяло тут призначення.

Хожу ото я великою алеєю сам-самісінький (день був будній) та сяду іноді, щоб полюбуватися на освітлений вечірнім сонцем Старий Київ. Аж дивлюся, — з-за липи, з бічної алеї виходять мої ранішні незнайомі. Тут я встав, увічливо вклонився й запропонував їм лавку — одпочити трохи, просячи вибачення, що вранці не зробив цього на ганку друкарні. Вони мовчки сіли, і сестра-жалібниця (так я тоді думав) спитала мене:

— Ви, мабуть, живописець?

— Я відповів: "Так".

— І малюєте види Києва?

Я відповів: "Так".

Після довгої павзи вона спитала:

Ви давно вже в Києві?

Я відповів: "Давно".

— Намалюйте мені оцей самий вид, що ми ним тепер любуємося, і пришліть до "Зеленого Трактиру", до кімнати число NN.

Малюнок акварелею я давно вже був розпочав, а [тепер] старанно його викінчив та на першому плані поміж липами намалював моїх незнайомих і себе теж намалював, як сижу на лаві в поетичній позі в соломяному брилі.

Другого дня зранку сидів я з викінченим малюнком на ганку друкарні й дожидав моїх незнайомих, начебто вони звеліли мені самому принести малюнок не до "Зеленого Трактиру", а на ганок. Не встиг я помріяти як слід, як з'явилися мої незнайомі.

— А ви вже тут! — мало не скрикнула старша.

— Тут, — одповів я.

— Давно?

— Давно, — відповів я.

— Та й тека з вами, — ви певно рисували?

— Ні, не рисував, — і я вийняв із теки малюнок, замовлений нею вчора.

Вона довго дивилася на малюнок і на мене, потім взяла мою руку й міцно стиснула, сказавши при цьому:

— Дякую вам, і будьмо знайомі, добрі приятелі, а як можна, то й друзі. А це, здається, можливе! — додала вона, дивлячися на свою молоду подругу.

— Сядьмо, відпочиньмо трохи, — сказала вона, і ми всі троє сіли.

Після недовгої мовчанки вона звернулася до мене з такими словами:

— А знаєте, Глафіра виграла сьогодні в мене заклад. Ми з нею вчора сперачалися. Я запевняла її, що ви — дивак, а вона доводила протилежне.

— Дякую вам, — сказав я до молодшої, а старшій відповів: "Не варто дякувати". — Після цього ми розсміялися й зійшли з ганку.

Наступну осінь я перебув у них на селі і вже називав їх своїми рідними сестрами, а наприкінці осени старшу називав уже мамою, і меншу — нареченою. Я був зовсім щасливий. На весні вони приїхали до Києва, та ба! мене вже там не було. Я далеко вже був весною, і про минулу радість згадував, як про чарівний, чудодійний сон.

От чому мені так приємно згадувати про ганок лаврської друкарні.

Багато літ і зим пролетіло після тієї події над моєю самотньою, вже посивілою головою. Я знову в Києві, і знову вчащаю до заповідного ганку. От і тепер, на передодні свята Успіння Богородиці, після ранньої служби Божої, вийшов я на ганок друкарні і, любуючися пейзажем, згадав ту щасливу, давно вже минулу хвилину і немов би слухав голосу янгола, що вимовляє слово "мамо!" Спомини мене так захопили, що мені неначе справді почулося це дитяче миле слово і то так живо, що я озирнувся! І уявіть собі моє здивовання: з коридору на ганок виходила Парасковія Тарасівна, а за нею, наче журавель, виступав друг мій і сотовариш Степан Мартинович, але таким чепуруном, що коли б не ріденька біла борідка то я подумав би, що він просто женитися приїхав до Києва: сурдут на ньому довгий із дорогого гранатового сукна, капелюх чорний пуховий з широкими

крисами, чоботи, щоправда, личні та старанно начищені, а патериця — просто архиерейська, з срібною голівкою. Франт та й годі!

Після перших привітань та поцілунків я посадовив їх на лавці і спитав, чи давно вони в Києві.

— Уже третій день, — одповів Степан Мартинович — і привезли вам листа від Саватія, та не можемо знайти Рейтарської вулиці, вона десь на Старому Києві, а ми там іще не були. Сьогодні збираємося йти на акафіст Варварі Великомучениці, а завтра, як Господь дасть, причаститися Святих Таїн Христових тут у Лаврі. І тоді вже думали шукати Рейтарської вулиці, а Господь дав так, що й шукати її не треба: ви самі нам її покажете. Листа б я вам і тепер оддав, та він у мене в шкатулі у господі, а господа наша тут таки на Печерському, в домі міщанки Сиволапиhi.

Слухаючи цього монологу, я дивився на Парасковію Тарасівну. Вона сиділа, заплющивши очі, й виглядала, як мучениця, що заснула. На лагідному обличчі її було написано так багато сердечного горя, що я не міг дивитися на неї і звернувся до Степана Мартиновича з новим питанням:

— Ну, а що там у вас доброго на хуторі діється?

— Хвала милосердному Богові, все добре і все щасливо; незабаром думаємо [молодих] повінчати, але про це вам сам Саватій Ничипорович докладно пише.

— А куди ж ви збираєтеся тепер піти?

— А ми думаємо, як Господь благословить, поклонитися святим угодникам печерським. Та тепер тісно, і ми заждемо, поки побожні прочани вийдуть із печер. Тоді хочемо просити отця келаря, щоб або сам нас повів, або когось із братії з нами послав.

Я був знайомий з отцем Досифеєм, настоятелем шпитального монастиря, і пішов до нього з просьбою зробити нам прислугу й попросити кого слід, щоб нам дозволили відвідати печери не вкупі з численними прочанами. Просьбу мою уважено, і з нами послали за проводаря поважного старця отця Йоакима.

Поклонившись святим угодникам печерським, ми пішли на квартиру. Взявши листа, я покинув своїх приятелів і пішов додому. Звичаєм своїм зайшов я в сад, сів на своїй улюбленій лапці і, розпечатавши листа, читав ось що:

"Безцінний друже батька мого і мій заступниче й покровителю!

Простіть мене великодушно за мою довгу мовчанку. Нічим не можна вибачити моєї лінивої натури. Та й та правда, що писати листа без змісту — все одно, що воду з відра в решето переливати. Щоправда, траплялися матеріяли для щирого дружнього листа, але матеріяли такого роду, що не здіймалося й перо подати їх до відома комубудь. Та тепер тяжкі, сумні хмари ховаються за гори, і на обрії показується аврора мого світлого нескаламученого щастя. Простіше сказати, я женюся. Наречена моя живе тепер із своєю матір'ю в школі мого дорогого прийдешнього посаженого батька Степана Мартиновича і дожидає Вашого благословення. Приїздіть, добродію мій, та благословіть її, сироту, на велику путь нового усміхненого життя. У неї, як і в мене, батька нема, тільки мати зосталася, і ми за згодою матерів наших вирішили, щоб її благословили Ви, а мене — єдиний благородний друг мій і наставник Степан Мартинович. Приїздіть хоч тільки

глянути на мою прекрасну наречену.

З обов'язку повітового лікаря я часто виїжджаю, а тому тепер хутір наш передаю в володіння Степанові Мартиновичу, а, здається, швидко й зовсім йому передам. А якщо хочете знати, як я посватався, то ось як воно трапилось.

Одного разу у службовій справі їду я путівцем; було болото; найнята коняка ледве пересувала ноги; смеркало, накрапав дощик, одне слово — перспектива була невесела. Візник мій, бачучи теж, що ні на що веселе не заноситься, запропонував мені підночувати.

— Та де ж, — кажу я — серед шляху, чи що?

— Крий Боже, серед шляху. Нехай лихі татари ночують у таку непогодь серед шляху, а ми звертаємо, — от бачите лісок?

— Бачу, — кажу я.

— Отже, в тім ліску єсть хутір пані Калитихи. От вона нас і пустить ночувати.

— Добре, — кажу я — звертай із шляху!

— Стривайте, отут буде шляшок...

Проїхавши півверстви, я побачив ледве помітну доріжку, що вела до згаданого хутора. Ми поїхали цією ледве помітною доріжкою й незабаром опинилися в лісі. Візник мій почав наспівувати якусь сумовиту пісню, а я задумався — Бог знає, про що.

— Цей ліс зветься, пане, "Лапин Ріг", — промовив візник — а чому його так зовуть, то Бог його знає. Кажуть старші люди, що тут жив колись давно розбійник Лапа і що великі скарби поховав тут у озерах; а ще старші люди говорять, що, як повисихають ті болота та озера, то можна буде мішками золото носити. Бог його знає, коли то те буде... А он і хутір!

Справді, між деревами показався вогник, і незабаром ми підїхали до зачинених воріт. Собаки зустріли нас страшним гавканням, потім почувся жіночий, досить грубий голос:

— Хто тут?

— Благословіть, пані-матко, переночувати на вашім хуторі, — одповів мій візник.

— Боже благослови, тільки самі вже відчиняйте ворота, бо мої наймити вечеряють, їм ніколи, а я не подужаю.

Візник мій ізліз із возу, відчинив ворота, втяг мене з возом і конячкою на подвір'я, знову зачинив ворота і, звертаючися до господині, сказав:

— Добривечір, пані-матко!

— Добривечір, добрий чоловіче! Відкіля Бог несе?

— Та от везу панка з Глемязова, та бачите, яка непогодь.

Я теж підїшов до господині і сказав по-російському:

— Дозвольте, якщо можна, переночувати у вас.

— Прошу, з великою приємністю, — відказала вона мені [по-російському] з ледве помітним українським акцентом — прошу ласкаво до світлиці.

Я зїшов на ганок. На порозі зустріла мене дівчина, по-селянському, але чистенько й навіть чепурно вбрана. Відступаючи назад у кімнату, вона сказала чисто по-російському: "прошу покорно!", з чого я вивів, що це не наймичка.

Увійшовши до світлиці, ми попостояли одне проти одного, аж доки не ввійшла до кімнати господиня хутора й не сказала:

— Настусю, що ж ти не просиш гостя сідати? Стоїть собі з свічкою, як паламар! Рекомендую вам, — це полтавська інститутка. І Бог його знає, чого їх учать у тім інституті! Ну, щодо господарства, то я своєї вже й не питаю, та хоч би чужу людину вміла привітати, а то стоїть собі!

Скінчивши цю нотацію, [пані,] що говорила, — як видно, мати — звертаючись до дівчини, сказала їй щось пошепки, і та вийшла в другу кімнату. Слідом за нею пішла й сама вона, сказавши: "вибачайте!" Я тимчасом почав оглядати світлицю. Світлиця була як на хутір доволі велика, та на свій розмір за низька, але чиста й чепурна. Меблі старовинні й різноманітні. На стіні висів у чорних дерев'яних рямцях портрет Богдана Хмельницького, а на круглому столі, поруч із якимсь вязанням, лежала книжка "Отечественныхъ Записокъ", розгорнута на "Давиді Коперфільді". В цей час увійшла господиня. Я тепер лише звернув на неї належну увагу. Це була жінка високе на зріст, гладка, але не настільки, щоб це псувало її вроду, з обличчям ще молодявим і добродушним; вдягнута вона була, як багата міщанка або солідна попадя, і коли б у неї на голові, замість хустки, був кораблик, то я подумав би, що це з'явилася передо мною з того світу яка сотничиха чи полковниця.

— Що це ви, — сказала вона, знявши з свічки — цікавитеся, що читає моя Натуся? Та вона в мене, хвалити Бога, має велику охоту до читання та й мене на старости літ привчила, так що мені за роботою й сидіти нудно без читання. Думаю на той рік виписати ще "Современникъ", а то однієї книжки на місяць для нас за мало: ми її на память вивчаємо.

Незабаром подано чай, точніше самовар, а слідом за самоваром вийшла й Натуся, одягнена вже, як панянка.

Не втерпіла таки, — обізвалася мати усміхнувшись, а потім додала:

— Наливай же чаю, Наталочко!

— Я її, знаєте, привчаю потрошку до господарства, — сказала вона, звертаючись до мене.

— І добре робите, — відповів я. — Але навіщо тільки вони костюм змінили, їм наш народній костюм до лиця.

— Мені вона самій більше подобається в простій одежі. Так от же возьміть, поговоріть із нею.

Натуся червоніла, червоніла, нарешті почервоніла, як вишня, і вибігла з кімнати.

— Ах ти, безсеревна! — промовила мати їй услід і заходила сама розливати чай.

Незнайомі мої належали до тих небагатьох людей, з якими сходишся при першому побаченні. За три години я з ними зовсім освоївся і з усіма подробицями дізнався про їх хатній побут, нахили, звички, прибутки й видатки і навіть про частину їхнього життєпису.

Олена Петрівна Калита, вдова небагатого діди́ча нашого повіту, виховувалася теж в інституті, та хутір, як каже вона, перевиховав її по-своєму.

— А коли наша Натуся прийшла на світ, то ми з покійним моїм Яковом того ж таки дня поклали щороку вділяти з наших убогих прибутків невеличку суму власне на виховання Наталочки. От і виховали, — додала вона, жартуючи — а вона не вміє й чаю налити.

Після вечері я попрощався з ними, щоб завтра вдосвіта вирушити в дорогу.

І справді ще вдосвіта я покинув хутір. Відправили мене до воріт стадо гиндиків та табун гусей. По-за ними ніхто на хуторі ще й не ворухнувся. Конячки відпочили, візник мій повеселішав і, ще на воза не сівши, вже наспівував якусь пісню.

Вийшовши за ворота, він звернув праворуч, а мені здавалося, що треба взяти ліворуч. Та тому, що ми вчора приїхали на хутір поночі, то я й не міг напевне сказати, котра дорога наша, а тому й розсудив покластися на досвід візника, говорячи сам собі: він мене завіз на хутір, він і вивезе. Попустивши віжки, балакучий візник, після панегірика господині хутора та її дочці, почав мені описувати її багатства:

— Оце все, що тільки окомом скинеш лісу, — все її, а ліс то ліс — дуб, наголо дуб, хоч би тобі одна погана осика! Та що тут ліс! а другі добра, а степи, а озера, а стави та млини — та що й казати! Сказано — пані, так і єсть... А ще я вам скажу...

Тут коні спинилися. Візник, захоплений оповіданням, не роздивившись кругом себе, вйокнув ча коні, коні шарпнули, і задня вісь одскочила, а я вивалився з возу. Тоді він закричав: "тпруу... скажені!.." і, поглянувши кругом себе, промовив:

— От тобі й на... дивися: проклятий пень де став, — якраз посеред шляху! я ще вчора думав, що ми в цім диявольськiм лісі денебудь та зачепимось, — воно так і сталося.

— Що ж ми тепер будемо робить? — спитався я.

— А Бог його знає, що тут робить! — відповів візник, і, подумавши, додав:

— Ох, головко бідна, сокири нема, а то б повалив дуба, — от тобі й вісь! Вернімося на хутір, там чи не дамо якої ради.

Я зрадів — не знаю чому — цій добрій ідеї і, звичайно, відразу виявив згоду. І поки візник примощував колесо на возі, я потихеньку пішов поміж деревами в напрямку до хутора.

Сонце вже прорізувало золотими пасмами гущавину лісу, коли я підійшов до хуторського живоплоту. Тут я спинився подумати, з якої руки покинув я дорогу. В ту саму мить якось дивно залунав у лісі прекрасний дівочий голос. Мені аж серце завмерло, і я, наче скамянілий, стояв і довго не міг вслухатися в мелодію. Голос наближався до мене, і я почав уже розбирати слова пісні:

Ой ти, козаче, зелений барвіночку,

Хто ж тобі постеле в полі білу постіленьку.

Голос усе слабшав і нарешті зовсім замов, Я, визволившись від чарів лісової музи, пішов по-під живоплотом і незабаром опинився на хуторі. Перше, що мені впало в очі, то була Настуся, яка виходила хвірткою з саду. Вона мені здалася богинею квітів: вся голова у квітах, поміж волоссям замість перлин намистини з білих черешень. Коли б вона була одягнена панянкою, ефект був би неповний, але до вбрання селянки так пасували ці квіти й черешневі намистини, що барвнішого, гармонійнішого й кращого я за життя свого нічого не бачив. Вона, постоявши з хвилину, зникла за хвірткою, а на ганку з'явилася її мати, вдягнена по-вчорашньому. Побачивши мене, вона голосно засміялася й промовила:

— Що, далеко заїхали?

Я привітав її з добрим ранком і ввійшов на ганок.

— Що, либонь з нами не швидко розвяжитесь? — казала вона, сміючися. — Прошу

ласкаво, — додала вона, показуючи на лавку.

— Наталочко! — гукнула вона, — скажи Одарці, нехай самовар винесе сюди на ганок! — і додала: я з нею так звикла до своєї простої мови, що іноді й гостей забуваю!

— Я сам дуже люблю нашу мову, особливо наші прекрасні пісні.

Слідом за Одаркою, що виносила самовар, — нахиливши голову, скромно виступала почервоніла Натуся.

— Чуєш, Наталочко, вони теж люблять наші пісні! А вже вона в мене, то здається, й уві сні їх співає, і чи знаєте? — жадного романсу не вміє. Ще як повернулася з Полтави, то співала була іноді якийсь "Черный цвѣтъ", а тепер і той забула.

Я слухав неухважно, а милувався Натусею, і мене мало досада не брала, що вона знову вбралася, як панянка.

— Ой, я божевільна! — вигукнула зненацька господиня, — а ти, Наталочко, і не нагадаєш! Аджеж сьогодні субота, а [цієї] суботи ми збиралися їхати до Переяслава. Одарко!

— Чого? — тихо спитала, зявившись в дверях, служниця.

— Скажи Корнієві, щоб бричку лагодив і коні годував, а пообідавши, рушимо в дорогу.

— Добре, — сказала Одарка й пішла.

— Як то воно добре, що я свого часу згадала. Якщо ви не поспішаєте, то обідайте з нами і будьте нам за кавалера до міста.

— Навіть і в місті, якщо дозволите.

До обіду я гуляв з Натусею в саду й коло хутора. Обдивлялися й критикували їх затишний прегарний хутір. Показувала вона мені в саду й власне хазяйство, себто квітник; щоправда, не було в ньому великих раритетів, але зате була чистота, якої не знайдете й у голяндського квітникаря. Я з насолодою дивився на її нехитрий квітник.

— Я мамі, — казала вона самовдоволено — щоранку від травня до жовтня приношу букет квітів. А барвінок у нас зеленіє до пізньої осені, а на провесні, то він іще під снігом починає зеленіти; я страх люблю барвінок.

— Так, барвінок дуже гарна зелень. А чи ви маєте плющ?

— Ні, не маємо.

— То я обіцяю вам кілька відсадків.

— Дякую вам.

Я вголос обіцяв їй тільки плющу, а в думках обіцяв багато різних квітів і навіть із Ри?и виписати насіння на квіти та, не знаю чому, мені не хотілося їй сказати про це.

По обіді, не довго збиравшись, ми сіли в бричку, а Одарку посадили на мій полагажений віз та й вирушили в дорогу. Надвечір ми вже були в Переяславі, і мені великого труду коштувало залучити моїх нових знайомих до себе на хутір. Нарешті, вони згодилися. Прогостювали в нас два дні і так сприяли з матір'ю, що розсталися з слізьми. Матуся була захоплена своїми [новими] приятельками і протягом цих двох днів була б зовсім щаслива, коли б не недавній спомин про покійного Зосю, який не дає їй спокою ні вдень, ні вночі.

Взаємні наші відвідини тяглися мало не рік і скінчилися тим, що я вже друсий місяць

у ролі жениха і зовсім щасливий. Приїздіть, благословіть моє щастя. А щоб не відкладати надовго, збирайтеся нашвидку й приїздіть разом із пані-маткою та моїм посаженим батьком і другом Степаном Мартиновичем. Приїздіть, незабутній мій, щирий друже! Багато дечого не пишу Вам власне тому, щоб здивувати Вас прекрасною несподіванкою. До побачення!

Ваш шанобливий син і щирий друг
С. Сокира."

Зібратися в дорогу старому паничеві — річ нескладна. Ярема мій усе наладнав, а я тільки завдав собі труду влізти в нетичанку, — і ми в дорозі.

Слідом за мною приїхала на хутір і Парасковія Тарасівна з своїм чічероне Степаном Мартиновичем. Все вже було приготоване на весілля. І ми першої ж неділі поїхали до утрени, а потім до служби Божої до церкви Покрови, а після служби й "окрутили" з Божим благословенням наших молодих та й видали бенкет на всю переяславську палестину, і то такий бенкет, що Степан Мартинович, не зважаючи ні на свої літа й сан, ані на свій вигляд, "журавля" танцювати пішов.

Після весілля я пробув іще два тижні в школі Степана Мартиновича і був свідком повного щастя моїх названих дітей.

Парасковія Тарасівна цілком поділяла мою радість, тільки іноді, дивлячися на молоду прекрасну дружину Саватія, пошепки крізь сльози повторяла:

— Зося мій! Зося мій! Сину мій єдиний!

[1855.] 10.VI. — 20.VI.

[Новопетровський форт.]